

89422

HORVÁTH JENŐ

ERDÉLY TÖRTÉNETE

A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

BUDAPEST

ERDÉLY TÖRTÉNETE

IRTA

HORVÁTH JENŐ

EGYETEMI RENDKIVÜLI TANÁR

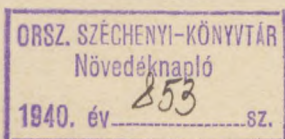

BUDAPEST

A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

89122

Stephaneum nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28.

Felelős : ifj. Kohl Ferenc.

Erdély története a magyar történetírásnak mindenkor kedvelt tárgya volt.

Elteltekintve a régebbi kísérletektől, a mai követelményeknek megfelelő munkálatok az abszolutizmus idejében indultak meg. Akkor állították össze az erdélyi történelem oklevéltárát az erdélyi-szász *Teutsch György Frigyes* és az osztrák *Firnhaber Frigyes: Uhrkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens* címmel. (I. kötet 1301-ig, Bécs, 1858, több nem jelent meg). Akkor indította meg összefoglaló történelmi munkáját *Kőváry László* érdemes történetírónk (1820—1907) *Erdély története* címmel (hat kötet, Pest és Kolozsvár, 1859—66); akkor adott rövidebb vezérfonalat *Szilágyi Sándor* (1827—99) *Erdélyország története* címmel (két kötet, Pest, 1866), aki később annyi jeles kiadvánnyal segített felderíteni az erdélyi fejedelemség történetét. Végül meg kell említenünk *Schuler von Libloy Frigyes* (1827—1900) jogtanár művét, amely ugyanebben az időben az erdélyi alakulatok jogtörténetét adta elő

(Siebenbürgische Rechtsgeschichte, II. kiadás, három kötetben, Nagyszeben, 1867—68).

A kiegyezés művében diadalra jutott centralizmus korában szokatlanul lassabban fordult a figyelem az erdélyi múlt felé. Az erdélyi származású *Szilágyi Sándor* forráskiadványai bírták rá *Széchen Antal* grófot, a Magyar Történelmi Társulat elnökét arra, hogy a közfigyelmet az erdélyi történelem fontosságára felhívja. Az *erdélyi történetírás jelentősége* cím alatt külön füzetben is megjelent előadás (Budapest, 1887) valóban buzdítólag hatott, mert a forráskutatás behatóbbá, a közzétett anyag egyre gazdagabbá lett. (Széchen Antal nyomán a magyar egyetemet végzett erdélyi *Lupas János* hasonló tanulmánya: *L'individualité historique de la Transylvanie*. Bukarest, 1928.)

Mindezek ellenére az erdélyi történelem szintézise majdnem addig késett, amíg Erdély a világháború következményeként el nem vészett.

Az első, aki a történelmi Erdély egyetemese fejlődését a magyar közvélemény és idegen fordításban a külvilág elé kívánta tárni, *Márki Sándor*, a Szegedre menekült kolozsvári egyetem professzora volt. Kézirati műve azonban elveszett és elsőnek 1931-ben az erdélyi származású *Jancsó*

Benedek munkája jelent meg (*Erdély története*, Kolozsvár, 1931).

Jellemző, hogy Erdély elszakítása után Románia területén alig jelent meg erdélyi történelem, mert a centralista román kormánypolitikának nem állott érdekében Erdély külön történelmi fejlődésének hangsúlyozása. Így csak egyes fejezetek jutottak Erdélynek abban a nagy történelmi munkában is, amelyben *Seton-Watson Robert Vilmos* londoni egyetemi professzor a románok egyetemes történelmével foglalkozott (*History of the Roumanians*. Cambridge, 1934) és Erdély fejlődését a románság történetébe igyekezett beleszorítani.

Miután Erdély több mint 1000 éven át a magyar állam integráns részét alkotta, fokozott mértékben hárult a magyar tudományos kutatásra és irodalomra Erdély multjának felderítése. Így teremtette meg a szükséglet az idevágó kísérleteket: *Marczali Henrik* történelmi vezérfonalát: *Erdély története*. Budapest, 1935; *Endes Miklós* jogtörténeti összeállítását: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. Budapest, 1935; *A történeti Erdély* című gyűjteményes munkát (szerkesztette *Asztalos Miklós*) Budapest, 1936.

Miután a magyar kérdés az európai fejlődés-

ben gyökerezik, Erdély történelmi fejlődésének is csak akkor kaphatjuk a helyes képét, ha szerves egészében az európai politikai fejlődés keretébe illesztjük bele. Jelen tanulmány egyik célja, hogy ezt megkísérelje.

I. ERDÉLY A HONFOGLALÁS ELŐTT.

Ha Európa térképét magunk elé terítjük, akkor a Kárpátoktól övezett Dunamedence természetes földrajzi egységként tűnik szemünkbe. Keleti felét hegyvidék alkotja, mely védőbástyájának tekinthető. Amíg e hegyvidék kelet felé a Kárpátokhoz símul és a havasok láncának engedi át a szerepet, hogy az kelet felé megvédelmezze, addig a nyugat felé alacsonyabb hegységeken át egybefogózik a Dunamedence középső és nyugati részeivel. A Dunamedence keleti felvidékét alkotó Erdély tehát kelet felé védekező állást mutat, nyugat felé pedig a Kárpátok medencéjének elválaszthatatlan alkotórészét képezi.

Még egy sajátosságát kell megemlítenünk az erdélyi felvidéknek: azt, hogy folyóvizei — a Szamos, a Maros és az Olt — kifelé folyván, Erdélynek bizonyos központi helyzetet biztosítottak. Aki Erdély birtokában volt, annak a Kárpátok védelmet, a folyók terjeszkedési lehetőséget biztosítottak.

Az első nép, amely ezt kihasználni törekedett, a szkíta nép volt. Nomád turániak ezek, akik a déloroszországi síkságról jövet a Kárpátok szorosain keresztül szállották meg Erdélyt, hogy onnan tovább haladjanak nyugat felé. A szkíták hatalmát (Kr. e. VII—IV. század) a nyugatról megjelent kelták törték meg és fordították őket

vissza kelet felé. A dél felől megjelent trák-illír népcsaládhoz tartozó dákok szintén a kelták politikai uralma és kulturális felsőbbbsége alá kerültek, majd a nyomukban megjelent rómaiak uralma alá hajtották magukat.

A kelta hatás olyan erősen érvényesült, hogy a duna-balkáni területeken erős egybeolvadás volt észlelhető és így alakultak ki a kelta-illír, kelta-trák és kelta-szkíta keverékfajok. Az a műveltség, amellyel a dákok rendelkeztek, a trák hagyományokon kívül erős kelta hatást mutatott és ezen a kelta (nyugati) — dák (déli) — szkíta (keleti) népkeveréken lett úrrá a szerémségi Trajanus császár idejében a római hatalom.

A dákok országát Kr. u. 101-ben közelítették meg a római légiók és tartották meg azt, a megszállástól (105—106 Kr. u.) kezdve addig, amíg a népvándorlás hullámai elől védekezve, ki nem ürítették (271 Kr. u.).

A magyar történettudományt nem terheli felelősség, hogy Erdély őskorával és a római hódítás korával nem foglalkozott eleget, mert Erdély múzeumainak őskori anyagát túlnyomó részben magyar kutatók, magyar költségen, magyar ásatások munkájával szedték össze; a római uralom emlékeinek felkutatását az 1859-ben alakult erdélyi Múzeum-Egyesület indította meg. *Király Pál, Téglás Gábor, Forma Károly, Buday Árpád* ezen a téren könyvtárra való anyagot hordottak össze.

Dáciát a rómaiak lépésről-lépésre, fokozatosan hódították meg. Miután az Adria felől a Száva vonalát és Pannóniát megszerezték, az Alduna és a balkáni területek felől nyomultak a hegyektől

védett Dáciába, hol a kelta műveltségtől áthatott dákok királya, Decebál vitézül védekezett. Mikor fővárosát, Sarmisegethusát (a hunyadmegyei Várhely) a római csapatok elfoglalták, önkezével vetett véget életének. Trajanus a diadalt a mai napig fennmaradt római Trajanus-oszlopon örökítette meg. Sarmisegethusából római város, a provincia metropolisa lett; a tartomány katonai központját Apulumban (Gyulafehérvár, Alba Julia) rendezték be. A kelta kultúrától átítatott illírek és dákok felett a latin hatalom lett úrrá; itt-ott görög hatások is észrevehetőek voltak az új tartományban. Meghódítása óta fokról-fokra növekedett és a második század közepén már három kerületből állott, de mind ki volt téve a barbár népek támadásainak, melyek Dácia római helyőrségét védekezésre szorították. A gótok megjelenésekor a harmadik század közepén a római kormányzat a távoli provincia feladása mellett határozott; Marcus Aurelius császár Dáciát 271-ben lakosságával együtt kiűritette és Róma védővonalát a Dunára vonta vissza.

Pannóniában továbbra is megmaradt a római uralom, Erdély a barbároknak esett áldozatul. Az Ázsia felől beözönlő húnok a népek sorát hajtották maguk előtt és ezek közül a népek közül a germán nyugati gótok a római birodalom új védővonalát is áttörték. Erdély kívül esett a római védővonalon, amelybe Pannónia 395-ig beletartozott és ez volt az oka annak, hogy egymást követték a nyugati gótok, húnok, gepidák, longobárdok, avarok és bolgárok, amíg 895-ben a magyarok birtokba nem vették. E félezred év alatt Erdély múltó neveket viselt. A Dácia el-

nevezés csakhamar feledésbe ment ; a Gothia, Hunnia, Gepidia, Longobardia, Avaria és Bulgaria nevek nem tudtak meghonosodni.

Mégis különbséget kell tenni ez elnevezések között, mert a gótok és longobárdok csak átmenetileg lakták Erdélyt és nyugaton kerestek új hazát ; a gepidák felmorzsolódtak ; a húnok, avarok és bolgárok egyedül alkottak államokat. A három turáni nép között viszont az volt a különbség, hogy amíg a hún és avar birodalmaknak a Duna-Tisza vidéke alkotta központjukat, addig a bolgárok az Alduna körül állapodtak meg és onnan terjeszkedtek északon Erdély, nyugaton Pannónia felé. Abban is különbség volt közöttük, hogy amíg a húnok és avarok semmiféle más társadalmi vagy állami rendbe nem illeszkedtek be, addig a bolgárok politikailag a 395-ben megalakult Keletrómai Birodalom kötelékébe léptek és a bizánci görög egyházhoz csatlakoztak. Erdélyt a húnok és az avarok a Dunamedence részeként bírták, a bolgárok a Balkán felől szereztek meg, a magyarok a Dunamedence birtokában igyekeztek Erdélyt, mint annak kiegészítő részét megtartani. A húnok és avarok példájára nem csatlakoztak más birodalomhoz ; a bolgárok mintájára megtelepedtek és művelni kezdték a szerzett földet. Ha Erdélyt már a honfoglaló magyarok nem szerezték volna meg, akkor a magyar államot sokkal nehezebb lett volna megtartani.

Erdély a 895-ben megalapított magyar államnak szerves alkatrészévé lett. Ezt mutatják a korabeli ásatások és leletek ; ezt az egyéb források ; ezt a magyar állam kialakulása, mely a hún és

avar példák nyomán a Duna—Tisza síkságára épült, de a barbárok ellen Erdélyt védővárává alakította át. A betelepítés lassú haladása nem bizonyítja ennek ellenkezőjét, mert a magyar állam fennmaradása magában véve is döntő érv amellet, hogy azok a keleti területek, amelyek felől támadások érhatték, kezdettől a magyarság birtokában voltak.

Az a nép, mely a honfoglalás következtében Erdélyből kiszorult, a bolgár nép volt. Emlékei egyedül neki maradtak ebből az időből. Vele szakadt meg a Keletrómai Birodalom politikai és kulturális befolyása is, mert a magyar állam határozott határokkal, minden más idegen államtól elkülönített területen alakult meg. Azok a bolgárok, akik Erdélyben maradtak, magyar alattvalókká lettek ; a kivándorlók bizánci területre vonultak vissza.

Egyes történetírók két más nép, a székelyek és románok számára igényelik az őslakás elsőbbségét. Mivel azonban a székelyek is magyarok, náluk inkább a származás felderítése fontos ; a románok viszont az őslakás elméletéből a birtoklás jogát igyekeznek levezetni. Ha Erdélyt a magyarok a honfoglalás (895) óta megszakítás nélkül bírták, aminthogy ezt tényként kell elfogadnunk, akkor a románoknak a birtoklás elsőbbségét a honfoglalást megelőző időkben kell megállapítaniok. Ez a fontossága volna tehát annak az elméletnek, amely szerint az erdélyi románok a dáciai római telepések leszármazottai.

A román nyelvnek vannak latin elemei, van latin jellege, kimutatható latin, sőt itáliai eredete. Azt is kimutatták, hogy Itáliából akkor vándorol-

tak ki, mikor ott a viszonyok a VI-ik században megromlottak és mikor spanyol területek felé is megindult egy hasonló kivándorlás. Az ugyanazon időben nyugatra és keletre vándorló spanyolországi és balkáni latinok nyelve ugyanis hasonló és ez a hasonlóság délitáliei eredetre mutat. Ma már a sok elmélet közül csak az maradt meg, mely szerint ezek az itáliai latinok a szerb-albán partvidéken léptek partra ; azért van két montenegrói hegynek román neve és azért vitték magukkal a jövevények az albán nyelvnek azt a sajátosságát, hogy a névelőt a szó végére teszik. A latin pásztorok így érték el a görögöktől lakott balkáni területeket ; így kapták a görögöktől a pásztor (gör. *blachos*, *vlachos*, oláh) nevet és így telepedtek meg Tesszália és Macedónia legelőin. Feltehetőleg a görög elnyomás elől, amely a görög egyházhoz való csatlakozásban nyilvánult meg, vonultak bolgár területre, hol a két elnyomott nép mindaddig megfért egymás mellett, amíg a XII-ik század végén a görög birodalom állandó zavarok színhelyévé lett, a bolgárok felszabadították magukat a görög uralom alól, a románokat pedig arra kényszerítették, hogy tovább vándoroljanak észak felé. Így lépték át a XIII-ik század első éveiben a Kárpátokat és helyezkedtek magyar uralom alá.

Amikor Erdély a XVII-ik század végén a bécsi kormányzat hatáskörébe került és az erdélyi románokat 1700-ban a római egyházhoz való csatlakozásra bírták, Rómába küldött papjaik először ismerték meg azt a latin civilizációt, amelyhez eredetileg ők is tartoztak. Ebből a latin öntudatra való ébredésből született meg az az álom, hogy a románok nem a Balkán félszigetről vándoroltak

Erdélybe, hanem Trajánus római császár katonái és telepesei voltak. Klein román püspök volt az első, aki ezt 1735-ben állította és az ő nyomában jött létre az 1790-iki *Supplex libellus Valachorum Transylvaniae*, mely az elméletnek formát adott. Az állítást hevesen támadták a magyar és német kritikusok (Bolla, Eder, Engel, Schlözer stb.), de sokkal hevesebben a szlávok (Kopitar, Tökölyi stb.) és az erdélyi szászok, mert a románok a római eredet alapján szláv és német birtokokra emeltek igényt. A dákóromán elméletet Sinkai György és Major Péter fejtették ki, az ő tanítványaik, Laurianu Tribonianu és Pop Hilarion vitték az aldunai román fejedelemségekbe is. Állításaikat 1871-ben Roesler Róbert cáfolta meg és az ő nyomán alakult ki az a magyar iskola, mely a kérdéssel behatóan foglalkozott (Hunfalvy Pál, Réthy László, Jancsó Benedek). A dákóromán elmélet az aldunai országokban új iskolát teremtett ugyan (Xenopol és Jorga Miklós), de az újabb román történetírás már tartózkodik a túlzásoktól. A legújabb kutatások alapján mindössze az állapítható meg, hogy a rómaiak Erdélyt 271-ben kiűrtették; hogy a népvándorlás viharában Dácia latin-római lakossága eltávozott vagy kipusztult; hogy a románok a Balkán félszigetről a XIII-ik század első éveiben jelentek meg Erdély területén; hogy görög-szláv jellegük világos bizonyítékokat szolgáltak arra, miszerint az nem Erdélyben alakult ki.

A honfoglalás idején a magyarok már nem találtak római lakosságot és telepeseket és 1210-ig semmi olyan emlék nem maradt fent, amely a románok Erdélyben való jelenlétét bizonyítaná.

II. ERDÉLY AZ ÁRPÁDOK KORÁBAN.

895—1301.

A magyar történetírás a vonatkozó források hiánya folytán kevesett foglalkozott Erdély középkori történetével. A középkori Erdély ennek folytán az idegen szemlélő előtt olyan rejtéllyé alakult, amely a legvalószínűtlenebb feltevéseket engedi meg. *Seton-Watson* a románok történetéről írt nagy művében azt mondja, hogy Erdélyt közel ezer éven át sűrű homály fedi és mert az első erdélyi okirat 1165-ből való, Erdély addig ismeretlen fajú népek harctere volt és legkevésbé tartozott Magyarországhoz.

Ezzel szemben az újabb kutatások alapján a valóság másként áll előttünk.

Erdély lakosai a magyarok beköltözésekor bolgárok voltak. Nem egész terjedelmében bírták ugyan Erdélyt, de folyóinak és hegyeinek szláv elnevezése tőlük származott. Részletesen kimutatták ezt újabban *Zlatarski*, *Tzenoff* és *Mutaŕciev* bolgár történetírók, akik szerint a bolgár területen át délről észak felé átszüremlő latinságnak, a románságnak kialakulását bolgár kapcsolatban kell keresnünk. Nem idegenkedik ettől már az újabb román történetírás sem; magyar részről pedig nem esik nehezen annak megállapítása, hogy Erdély, az aldunai síkság és a Duna—Száva vonala Belgrádon át a frank birodalom határáig bolgár birtokban volt.

Ez a bolgár birtoklás tört meg akkor, mikor a magyarok 895-ben a Dunamedencébe költöztek. Éppen a bolgárokkal fennállott ellentétük mutat arra, hogy a beköltözés részben Erdélyen át ment végbe. Mi több, a megtelepedés maga is a bolgárok helyzetét nehezítette meg, mert a magyarság széles vonalban helyezkedett el az Alföld déli részén nyugat felé az Alpok és a Kárpátok között, Erdélyben a folyók völgyeit szállván meg. Arról, hogy Erdély a honfoglalás után bolgár uralom alatt maradt, sem a magyaroknak, sem a bolgároknak nincsenek emlékei.

Nehezebb volna megállapítani, hogy milyen volt Erdély igazgatása és kormányzati berendezése. Magyar befolyásnak kell tulajdonítanunk azt, hogy a nyugati részekben a vármegyei rendszer és igazgatás lépett életbe, míg a határok felé, ahonnan idegenek — bolgárok — fenyegethették az országrész biztonságát, ugyanúgy védekeztek, mint ahogyan a rómaiak és az ő nyomukban a frankok a határvidékeken, a központi hatalomnak szélesebb jogot, a lakosságnak több kiváltságot biztosítottak. Így hagyták érintetlenül a székelyek törzsszervezetét, tehát ez a rendelkezés tett először különbséget a magyaroknak vármegyéket alkotó és a székelyeknek törzsekben élő nemzetségei között. A király inkább a déli határok — a bolgárok és görögök — felé védekezett, amerről a bizánci hatalom támadhatott; délen és keleten, amerről a keleti nomád népek támadásától félték, a határok védelmét a székelység vállalta el. Ebből az is következik, hogy a kereszténység a honfoglalás előtt nem volt ismeretlen az orthodox görög egyház alakjában, mert a bolgárok akkor már

keresztények voltak. A szétadás a nyugati és keleti egyházak között későbbi keletű volt ugyan, de azoknak egymástól eltérő latin és görög jellege már előbb is fennállott, a bolgár terjeszkedés pedig egyúttal a görög egyház térfoglalását jelentette. Az 1029-iki hadjáratban Szent István a vele szemben bizánci, tehát görög-bolgár segítségre támaszkodó törzsek önállóságát megszüntette és Erdélyt is királyi rendelkezés alá vonta.

A besenyők és a kúnok támadása és Erdélynek Szent László királytól történt megvédelmezése nem járt egyéb változással, minthogy a vármegyékben megtelepedett magyarság fokozott védelmére a királyi hatalmat képviselő ispánok egyike szélesebb hatáskört nyert, a székelység telepeit, jogait jelentékenyen bővítették, mert a rájuk háramló feladat terhe, a határok védelmének súlya is megnövekedett. Amíg a székelyek az önkormányzat nagyobb mértékét kapták, addig a vármegyék élére a bolgár-szláv hagyományoknak megfelelően vajdának (lat. *woivoda*) nevezett ispán került, aki veszedelem esetén a királytól nyert felhatalmazás alapján, mint királyi tisztviselő és nem mint önálló fejedelem, a király bizalmából rendelkezett a rábízott magyar területeken. Erdély egész területére csak akkor kezdett kiterjedni a vajda joghatósága, mikor a királyi hatalom növekvő elfoglaltsága és időnként megnyilvánult gyengesége, a rögtöni szükségletek és a nagy távolságok miatt gyors intézkedésre volt szükség. Ez a helyzet a XII-ik század görög háborúi alatt állott elő, mikor a bizánci császár a régi bolgár uralom nyomán Erdély birtokára vágyott.

Igy találkozott egymással a bizánci hódító

politika és Erdély fokozot érdekelme. Az előbbinek első nyomai Szent László király idejére vezethetők vissza, mikor a bizánci kormányzat a nomád besenyőket küldte Magyarország ellen. A barbár támadás Erdélyt sújtotta, mely legtávolabb feküdt kelet felé ; a védekezés erejét is Erdélyben fejtette ki a király, ki Várad felől sietett a keleti határok védelmére. Ő volt az, akihez e védelemnek olyan emlékei fűződnek, melyek — mint a székelyek állítólagos megtelepítése — azt mutatják, hogy Erdély ügyeivel hosszabb ideig foglalkozott. Nem feltűnő ezek után, hogy az első erdélyi vajda nevét **IIII**-ből, az erdélyi püspökét **IIII3**-ból találjuk meg. Szent László és utóda, Kálmán király voltak tehát azok, akik az anyaországnak addig nyugat felé tekintő figyelmét azzal egészítették ki, hogy Erdélyben az egyházak élére külön püspökséget, a vármegyék élére, melyek a két ősi vármegyéből Szolnok és Fehér vármegyéből sarjadtak ki, nagyobb hatáskörrel vajdát állítottak, a székelyeket pedig jogokban és birtokokban megerősítették, hogy a határok védelméről gondoskodjanak.

Ismeretes, hogy Szent László Piroska nevű leányát Joannes görög császár vette feleségül és hogy az ettől kezdve örökjogon követelte magának a magyar királyságot. Félő volt, hogy ennek a követelésnek beavatkozás útján fog érvényt szerezni és ez a veszedelem bírta elszánt védekezésre II. Béla királyt. Vele szemben Joannes görög császár Szent László király leányának jogán követelte a maga részét; fia, Mánuel császár, Szent László unokájaként már örökjogon kívánta megszerezni a magyar királyságot. Nem véletlen tehát, hogy II. Béla király a bizánci uralom alatt siny-

lödő szerbekkel szövetkezett, Béla fia, II. Géza pedig Erdély fokozott védelmére németországi kivándorlókat hívott meg és telepített le. Feltehetőleg azért, hogy az idegen támadást könnyebben vissza tudja verni.

Mai napig vitás az a kérdés, hogy kik voltak és honnan jöttek az új bevándorlók. Abban mindenki megegyezik, hogy németek voltak, de abban eltérnek a felfogások, hogy szászok voltak-e, amint ők magukat nevezik, vagy flamandok, amint Flandriából való eredetüket kimutatni törekedtek. A vonatkozó kutatások alapján mindössze annyi állapítható meg, hogy Luxemburg és a tenger között elterült, abban az időben (1140—50) súlyos természeti csapásoktól sujtott vidék lakosságának vándorútra kelt tagjai voltak. II. Géza király szívesen látta őket és jelentékeny területet juttatott nekik, ami az ő anyagi megsegítésükkel a határvédelem terhének vállalását is lehetővé tette. Így telepedtek meg az erdélyi «szászok» a déli határokon. Hogy a határvédelmet a székelyekkel osztották meg, az abból is kitűnik, hogy egyes területeket a székelyek engedtek át nekik. Jogaik feltehetőleg a székelyek jogaival voltak egyenlők (szabad megtelepedés, addigi jogszokásaik megtartása stb.). Mint a kiváltságos székelyeket, úgy őket is az ispán kötötte össze a magyar kormányzattal, melyet a király állított élükre. Később a Marostól északra — Beszterce és Naszód körül — új telepek alakultak, melyekre a keleti határok védelme várt. Erdélyi szempontból ezek a németek a marosvidéki szászokhoz álltak közelebb ; általánosabb magyar szempontból azonban azt kell mondanunk, hogy a Szepességtől Besztercéig, majd

a Barcaságig húzódó német telepek azonos célt szolgáltak.

A XII-ik század közepe óta tehát Erdélynek háromféle lakossága volt, mert a magyaroktól és székelyektől gyéribben lakott vidéket a király német bevándorlóknak adta. Nem adhat félreértésre okot az a gyakran használt kifejezés, hogy a három nép közül bármelyik államot alkotott a magyar államban, mert a magyar alkotmány a magyar állam határain belül csak egy, a magyar állam szuverénitását ismerte. Amint tehát Erdélyben külön magyar állam nem volt a magyarok vajdája, sem külön székely állam a székelyek ispánja alatt, úgy minden alapot nélkülöz az a feltevés, hogy a szászok nem a szuverén magyar állam területén nyertek új hazát és hogy új hazájukban maguknak külön, a magyar államtól független szuverénitást alkottak. A három — magyar, székely és szász — terület és lakossága, tehát egész Erdély fölött a királyi hatalom érvényesült.

Hogy ez másként nem is lehetett, annak bizonyítékát a német lovagrend barcasági szereplésében találjuk meg. A német lovagrendet 1191-ben Frigyes herceg, Barbarossa Frigyes császár fia alapította, ki atyjával együtt Magyarországon átvonult a keresztes hadjáratba. Két évtizeddel azután 1210-ben lett annak nagymesterévé Salza Hermann, akinek 1211-ben II. András király engedélyt adott arra, hogy lovagjai a Barcaságon telepedhessenek meg. Az adomány egyrészt azt mutatja, hogy az adományozott föld lakatlan volt, tehát románok sem lakták; másrészt megvolt az a fontossága, hogy Kárpátokon túl az Alduna irányában is kiterjedt.

A lovagok elhelyezkedése és terjeszkedése az Alduna körül beállott változásokkal volt összefüggésben. Az aldunai síkság a Keletrómai Birodalom tartozéka volt és azért kellett védeni Erdélyt a bizánci hatalom ellen, mert a bizánci kormánytól a magyarok ellen zsoldba vette a nomád kunokat, akik egy nagy birodalom nyugati népét alkották, amely a Kárpátoktól Ázsia belsejéig terjedt. Ezért a Keletrómai Birodalomnak Manuel császár halála (1180) után elkövetkezett rohamos hanyatlása és azzal együtt az ázsiai mongoloktól fenyegetett kun birodalom felbomlása Erdély szempontjából elsőrendű fontossággal bírtak. Határain általános zavar és bizonytalanság állott elő; növelte azt a bizánci uralom alatt élt bolgárok felkelése és egy új bolgár fejedelemség kialakulása, a görög lakosok menekülése dél, a román pásztorok vándorlása észak felé. Az a kún lakosság, melynek a menekült románok az aldunai síkságon joghatósága alá helyezkedtek, több méltányosságot mutatott irántuk a bolgár nemzeti mozgalom vezéreinél. Így magyarázható meg az, hogy amíg a románok a szlávoktól a nyelven kívül a törzsek szerint való életmódot vették át, addig politikai vezetőiké a kúnok lettek. Első fejedelmeik kúnok voltak, tehát politikai, állami szervezetet nem hoztak magukkal, csak a görög egyházat, az ószláv egyházi nyelvet és a görög-szláv műveltség le nem mosható bélyegét.

Ugyanakkor nyomultak előre az aldunai síkság felé a Barcaságból terjeszkedő német lovagok, akiknek a magyar király a kúnok földjén keresztül szabad terjeszkedést engedélyezett. Miután a keletrómai birodalom akkor már felbomlóban volt,

a király sem sértette meg azzal, hogy ha a kúnok ellen védelemre szorult Barcaságot és a Dunáig terjedő lakatlan területet — *terra Borza nomine, ultra silvas versus Cumanos, licet deserta et inhabitata, usque Danubium* — a német lovagoknak adományozta. Lakatlanságának megállapítása nem azt jelenti, hogy ott nomád elemek vagy görög, bolgár elnyomás elől menekülők nem tartózkodtak, hanem egyrészt azt, hogy a terület betelepítve nem volt, másrészt pedig, hogy ott semmiféle állam fennhatósága vagy létezése nem volt megállapítható, tehát román állam sem létezhetett.

A lovagok csak rövid idő óta voltak Magyarországon és nem ismerték a magyar államjogot, mert a szuverén magyar állam területén a maguk részére külön államot akartak létesíteni. Nem tudták, hogy a magyar államjog a középkorban is csak egy szuverénitást ismert ; emiatt összeütközésbe kerültek a királyi hatalommal és 1225-ben el kellett hagyniok az ország területét. Ekkor költöztek Salza Hermann vezetése alatt porosz területre, ahol a német állam hűbéri jellege lehetővé tette nekik, hogy a maguk részére annak határain belül külön államot alakítsanak. Ez volt a porosz állam eredete.

A lovagok nyomában két emlék maradt ; az a nagy per, amelyben igazukat keresték, de amelynek történetét eddig nem írták meg és azok a lovagvárak, amelyeket Erdély területén és a Kárpátok déli lejtőin építettek (Heldenburg, Kreuzburg, Kronstadt, Marienburg, Schwarzburg, Törzburg). A várak megmaradtak és a Barcaságon át tovább folyt a terjeszkedés az aldunai kún területek felé. A bizánci hatalom összeomlása, a kúnok

erejének gyengülése, a bolgár államnak kisebb területen történt helyreállítása lehetővé tették a szabad érintkezést Erdély és az aldunai területek között. Feltehetőleg nemcsak az erdélyi magyaroknak és szászoknak a Kárpátok déli lejtőin megalkotott telepei mutatnak erre, hanem a kúnoknak és a bolgár területekről észak felé húzódó románoknak Erdélyben való megjelenése is.

A lovagok eltávozása után II. András király 1224-iki adománylevelében (Andreanum) az erdélyi szászoknak széleskörű jogokat engedélyezett.

Ezzel körülbelül kialakult Erdélynek az a képe, amely a középkor végéig megmaradt.

Nyugaton magyarszabású vármegyék alakultak. Szolnok-Doboka, Fehér, Hunyad, Kolos, Kraszna, Küküllő, Torda megyék együtt fejlődtek a többi magyar vármegye igazgatásával. A megyék fölé helyezett vajda hatásköre abban az arányban tágult, amilyen arányban a királyi kormányzattal való érintkezés nehezebbé vált; a székely és szász területek fölött csak addig terjedt joghatósága, ameddig velük szemben a királyt képviselte. A székely székek (Aranyosszék, Csík—Gyergyó—Háromszék, Háromszék (Kézdi, Orbai, Szepsi), Marossszék és Udvarhelyszék) nemzetségi telepeket (lat. *sedes*) alkottak és belső ügyeikben önkormányzattal bírtak. A székelyek ispánja (*Comes Siculorum*) a király rendelkezése alatt álló királyi tisztviselő volt. Ugyanilyen maradt a szászok ispánja (*Comes Saxonum*), a szebeni gróf (*comes*) is, aki alá a szász nemzetségek telepei, a szász székek (*sedes*) tartoztak, melyek német neveiket megtartották (*Broos, Leschkirch, Mühlbach, Reps, Reussmarkt, Schaessburg* és *Schenk*; később Brassó-

Kronstadt és Medgyes-Mediasch). A vármegyék magyarsága, a Székelyföld (*Terra Siculorum*) székelysége és a Szászföld (*Terra Saxonum*) németisége alkotta tehát Erdély lakosságát. A magyarság a belső vonalak vármegyéiben Máramaros és Hunyad megyék erdőrengetegei között helyezkedett el; a székely és szász kiváltságos területek lakói a kiváltságok fejében a keleti és déli határok védelmére vállalkoztak, vidékeik tehát a nyugaton dívó határvidékeknek, örgrófságoknak feleltek meg. Élükön azonban nem örökjogú méltóságok, hanem királyi tiszttviselők — a székelyek és szászok ispánjai — állottak. A király a szászokat egyenesen a magyar «korona védelmére» (*ad retinendam coronam*) hívta be: innen az Erdély délkeleti szegletében alapított Brassó latin neve: *Villa Coronae*, *Corona* németül *Kronstadt*; innen a Királyföld, latinul *fundus regius*, németül *Königsboden*, amely fölött a király magának tartotta fenn a rendelkezést.

A szászok önkormányzata, egész jogtörténete, az 1224-iki széleskörű kiváltságlevélen épült fel. Ez adott nekik jogot és szabadságot, bizonyos határig szabad rendelkezési jogot az általuk lakott területen. Igaz, hogy ez a szabad rendelkezési jog nem szuverénitás volt, mert az a magyar államjog szerint nem is lehetett, de az önkormányzaton kívül önrendelkezési jogot is jelentett, mert a szászoknak lehetőséget nyújtott arra, hogy saját földjükön másokat megtelepedni ne hagyjanak. Miatta nem a magyarok panaszkodtak, hanem azok a románok, akik III. Béla ideje óta görög területről mint menekültek a Kárpátokon át Erdélybe szivárogtak és a szászokkal találták

szemben magukat. Beszivárgásuk olyan ellentétet váltott ki a két nép között, hogy a szász-román ellentét a XIII-ik századtól kezdve külön fejezetét alkotja Erdély történelmének. Ennek az ellentétnek emlékeként vonta kétségbe a román történetírás az 1224-iki királyi kiváltságlevél valódiságát. A kiváltságlevél azonban, mely a II. Gézától adott régebbi kiváltságokat erősítette meg, valódi és azt a későbbi királyok számtalan esetben megerősítették, tehát ők is valódinak ismerték el (1317, 1366, 1387, 1486, 1493, 1552, 1583, 1627), a benne nyújtott jogokat a szászoknak továbbra is biztosították.

A szász-román ellentét csak a XIV-ik század közepén ért meg annyira, hogy királyi beavatkozás és rendelkezés vált szükségessé. Az 1224-iki adománylevél a jogaikban megerősített szászságnak a székelységgel együtt, az elűzött német lovagok nyomában az Alduna felé való lassú terjeszkedését tette lehetővé.

Az aldunai síkságot mint a Keletrómai Birodalom tartozékát használták a bolgárok, a besenyők és a kúnok, akik után Kúnországnak (lat. *Cumania*) nevezték el. Mikor a magyarok arról értesültek, hogy Kúnország keleten Ázsiáig terjed, az ottmaradt régi magyar törzsek felkutatására indultak és Erdély lett alapjává annak a kutató tevékenységnek, amelynek egyik első apostola Julián barát, késő vértanúja pedig a székely Körösi Csoma Sándor volt. Ennél a messzire törekvő tevékenységnél az erdélyi történelem szempontjából fontosabb volt annak a földnek a birtokbavétele, amely a havasokon túl elterült. Így lett Kúnországból Havaselve vagy

Havasföld (*Transalpina*). Székelyek és szászok együtt keltek át a Kárpátokon és alapították a hegység déli lejtőjén kisebb-nagyobb telepeiket. Nomád kúnokon, kevés bolgáron kívül csak Bulgáriából menekült pásztorokat találtak, akiket a szlávok *vlachos* nevük után *vlachoknak*, pásztoroknak hívtak. Miután a magyar *oláh* elnevezés a *vlach* szóból származott, annak semmiféle lealázó jelleget nem lehet tulajdonítani.

A román pásztorok a görög-szláv uralom alól menekülve magukkal hozták görög-szláv neveiket, görög egyházukat és az ószláv liturgiát, a görög-szláv egyházi kifejezéseket (bolg. *krestin*, rom. *crestin*, gör. *basilika*, rom. *biserica*). Mikor a Kárpátokban végigfutó magyar határhoz értek, ott találkoztak először a latin műveltséggel és a latin egyházzal, nyugati szabású állammal és annak fejlett igazgatásával; ott hallották első ízben az Erdély szót. A Dácia szót senkisé ismerte közülük; ők maguk is az Erdély elnevezést vették át (rom. *Ardeal*) és csak a XIX. században tették helyébe a latin *Transsylvania-Transilvania* elnevezést. A magyar határon vagy magyar területen vették át azokat a magyar szavakat is, amelyek világosan mutatják, hogy szervezett állami renddel magyar vonatkozásban ismerkedtek meg; ilyenek város (rom. *oras*), határ (rom. *hatar*), vám (rom. *vama*), pecsét (rom. *pecset*), bíró (rom. *birou*), gazda (rom. *gasda*), mester (rom. *mester*) stb., melyekre nem voltak megfelelő kifejezéseik.

A bevándorló románokkal ellentétes irányban haladtak a kivándorló székelyek és szászok, akik a dél felé futó folyók mellett falvakat, városokat

alapítottak. Így jött létre pl. *Hosszúmező*, amelynek német (*Langfeld*) és román neve is megmaradt (*Campolung*). Egyesek szerint a románok politikai szervezkedése is a magyar határtól indult el, kun vezetés alatt, de hogy ez a szervezkedés kezdetleges volt, azt mi sem mutatta jobban, minthogy IV. Béla magyar király 1235-ben a Kúnország királya — *Rex Cumaniae* — címet vette fel és alatta Moldvát, Havasalföldet értették. Ennek a Kúnországnak (*Regnum nostrum ultra Alpes*) csak nyugati határa volt ismeretes: az, amely a magyar határral érintkezett; az aldunai síkság déli partvonalát a görög császárság bukása után a génuaiak vették birtokba és alapítottak a Fekete-tenger nyugati partjain kereskedőtelepeket. A magyar királytól felvett cím tehát azon területre vonatkozott, ahol a magyar határtól kiindulva Erdély kivándorlói alkottak telepeket. Kár, hogy a felosztásba került kún birodalom ezen részének, az aldunai síkságnak korábbi története megírva nincsen; sem a magyar előnyomulása, mellyel a dominikánus missziók karöltve haladtak; sem a genuai kereskedőké, akik a partvidéket birtokba vették; sem azé a kezdetleges politikai szervezkedésé, amely az aldunai területeken kún vezetés alatt megindult; mert részletesen megírva csak az van, hogyan lehetne a gyér adatok világánál a román történet folytonosságát megépíteni.

Az okot, amely a kúnokat Erdélybe és Magyarországba üzte, a magyar királyságot pedig rombadöntötte, az 1241-iki tatárjárásban kell keresnünk. Mert rombadöntésnek kell jelezniünk azt a pusztítást, amely a tatárok mögött maradt. Az

ellentétet a védekező nyugat és a diadalmas kelet között még jobban aláfestette az a román beállítás, hogy a tatárpusztítás a románságot megerősítette, mert «Budapest» első megszállása után (1241) ez tette később lehetővé a magyar király támadásának visszaverését (1330). A merész hasonlatnak némi üdvös hatását abban látjuk, hogy Károly magyar király 1330-ban e szerint nem a románok ellen harcolt, nem is azoktól szenvedett vereséget, hanem reménytelen kísérletet tett a még mindig fennálló tatárveszedelem megtörésére, melyet a románok csatlakozása megnövelt.

A romokból egy új magyar állam és egy új Erdély épült fel, amelyek a régi magyar államtól és a régi Erdélytől nagymértékben különböztek.

Mindenekelőtt a magyar király nagy elfoglaltsága folytán messzebb került a keleti végektől. Ez nem jelentette azt, hogy Erdélyről nem kívánt kellően gondoskodni, mert 1247-ben a Szörénységet a johannita lovagoknak engedte át. Mi több, Kúnországot is megtartotta, mert a Szörénységet az Aldunáig terjedőleg engedte át, tehát a fölött adományozási jogot gyakorolt.

Hatalmának javarészét azonban már a vajda gyakorolta, mert ez a helyszínen volt ; ekkor alakult ki az a vajdai joghatóság, amely királyi megbízás folytán lassanként egész Erdélyben a királyi hatalom képviselőjévé lett.

A román történetírás ma már sok olyan elemtől megszabadult, melyeket a dákóromán elmélet hívei vallottak. *Jorga* utolsó munkáiban egyes helyeken lemond az addigi meséknek valóságként való feltüntetéséről és előtérbe helyezi a magyar állam fontosságát ; *Giurescu* világosan megjelöli

azt a helyet, ahol az erdélyi, dáciai rómaiság és a balkáni, helyesebben a bevándorolt román-ság között nincsen meg az áthidalás. *Jorga* még a krónikákra esküszik és kerüli az okmányokat, *Giurescu* ez utóbbiaktól sem idegenkedik. *Seton-Watson* román forrásai alapján még azzal érvel, hogy Erdély történelmi fejlődésének megvilágítását az okmányok hiánya nehezíti meg, pedig a korabeli okmányok alapján végigkísérhetné a románok erdélyi szereplését az Árpádház kihalásáig. 1210 és 1294 között sokezer okmány között mindössze 16 akad, amelyek a románokról — oláhok, *Olahi*, *Valachi*, *Blacchi* — szólnak, egyes román telepekről tesznek említést. Legfontosabb közöttük III. András királynak 1293-ban kelt azon rendelkezése, hogy valamennyi román bevándorlót (*universos Olacos*), egy királyi birtokra tereljenek össze; ez azt jelenti, hogy Erdélyben még a XIII. század végén is csak annyi bevándorló román volt, hogy egy birtokon valamennyien elfértek.

A román menekültek megjelenése a magyar határokon azt jelentette, hogy a bizánci hatalom összeomlott. A negyedik kereszteshadjárat francia-velencei keresztesei a görög fővárosban latin császárságot alapítottak (1203—61). Mivel pedig ez a latin császárság a Konstantinápoly felé vonult bolgár hatalommal összeütközésbe került, a bolgárok és görögök ellenállásával szemben alig látszott fenntarthatónak, IV. Béla 1235-ben a bolgár királyi címet is felvette. A *Rex Cumaniae et Bulgariae* tehát a bizánci hatalom felosztását, keletbalkáni területeinek elszakadását jelentette. Abból kívánt részt a magyar király, mikor ha-

talmát az Alduna felé terjesztette és a kúnok megtérítése végett missziókat szervezett, amelyeknek története a mai napig megíratlan maradt.

A magyar előnyomulás kellő védelmet és biztosítást nyújtott azoknak a román pásztoroknak, kik a görögök és bolgárok elől menekülve magyar területre és Erdélybe jöttek. A korabeli források a szabad átkelés ellenére sem tudnak az erdélyi lakosságban román tömegeket felmutatni; annál kevésbbé román helységeket, amilyeneket a dákorómán történetírás kimutatótt, legkevesbbé pedig azt, hogy Dácia megmaradt római-latin románjai Erdélyből alapították meg a moldvai és havasalföldi román fejedelemségeket.

Az a körülmény, hogy az összefoglaló magyar történelmi munkákban Erdélyről oly kevés szó esik, nem azt mutatja, hogy a XIII. század második felében a magyar állam keleti részein semmi sem történt. A magyar kormányzat az *Aranybulla* kiadása után főleg a kún kérdéssel foglalkozott, tehát kellően értékelte az erdélyi—aldunai kérdést. Buzgalmát a tatárjárás megállította ugyan, de utána IV. Béla és V. István kormányai felvették a fonalat, melyet 1241-ben elejtettek. Nem érthetetlen ezután László király kún házassága; sem az, hogy IV. Béla király 1247-ben a szörényi bánságot a német lovagoknak adta, hogy Magyarország déli határait biztosítsa. A határvédelemnek áldozatokat kívánó terhével szemben a lovagok oly nagy kiváltságokat nyertek, hogy a király jónak látta kivenni joghatóságuk alól azt a két román vezért, Litivojt és Szeneszlávot, akiket a Kárpátok déli lejtőjén, tehát nem szoros értelem-

ben vett magyar területen törzseik élén meghagytak, mert a korabeli románok akkor még szláv szokás szerint vezérek és vajdák alatt éltek. Ilyen vajda volt az a Tihamér vagy Tohomér, aki bolgár-kún társaival a lakosság politikai megszervezésére vállalkozott és akinek havasalföldi fejedelemségét fia, Bazaráb vajda örökölte. A vajda név is mutatta, hogy e fejedelemség a törzsi szervezetből nőtt ki, de Magyarország határain kívül esett. Miután azonban a kúnok országa, tehát az aldunai síkság, a magyar király függősége volt és ennek értelmében ott a magyar király szuverénitása volt irányadó, az aldunai fejedelemségek — Moldva és Havasalföld — kialakulása a magyar fennhatóság alatt volt elképzelhető. Az erdélyi vajda és az aldunai vajdák között amellett, hogy az magyar, ezek pedig kúnok voltak, megmaradt az a különbség is, hogy az előbbi kinevezett királyi tisztviselő volt, az utóbbi pedig fejedelem.

Téves az, ha IV. Bélának, V. Istvánnak, IV. Lászlónak, mint ifjabb királyoknak erdélyi politikáját akként magyarázzák, hogy Erdély az anyaországtól különvált. Ez a *«separation nette des deux pays»* ugyanis, amint azt Jorga feltüntetni igyekszik, nem jelentett szakadást, mert a magyar állam szuverénitása egy és oszthatatlan volt, tehát a trón örökösei, mint ifjabb királyok, nem alkothattak, nem is alkottak külön államokat. Ha tehát a román történetírás a nem létező máramarosi, almási és fogarasi hűbéres hercegségek meséiből a magyar trónörökösöknek azon joga mögé vonul vissza, hogy trónralépésükig az ország egyik részét igazgathatták, akkor tarthatatlan helyen állapodnak meg, mert a magyar állam terü-

letén nem voltak hűbéres hercegségek és örökös hűbéri területek.

Ha Erdély viszonyaiban különleges helyzet mutatkozott, azt abban állapíthatjuk meg, hogy három népeleme — a magyarok, székelyek és szászok — egymástól külön szervezkedtek. Miután azonban mindhárom szervezett nép ugyanazon magyar szuverénítás alatt élt, nem egymással állottak szemben, hanem azokkal a veszedelmekkel, melyek őket kívülről és egyetemlegesen fenyegették. A besenyő-, kún- és tatár-veszedelem után új veszedelem támadt akkor, amikor a XIII. század második felében trónviszályok támadtak és belső zavarok keletkeztek, hosszú időn át nem láttak királyt és a királyi hatalom ereje a végeken már nem volt érezhető. Ekkor támadt fel a gondolat, hogy a három nép — a magyar, székely és szász — mint három politikai szervezet, *universitas* vagy *natio*, együtt védekezzék a közös veszedelem ellen és maga igyekezzék a rendet fenntartani.

Ez a közös szükséglet hozta létre a három «nemzet» együttműködését. Távoli megismétlését annak, ami 1291-ben Svájc ősi kantonjai között létrejött. Mikor III. András király 1291-ben Erdélybe jött, maga hívta össze a három «nemzetet» és tartott velük országgyűlést. Nem külön erdélyi országgyűlést abban az értelemben, mintha Erdély Magyarországtól különvált volna, mert ilyen országgyűlést a magyar királyok más vidékeken is tartottak; hanem alkalmat nyújtván a három erdélyi «nemzetnek», hogy közös ügyeiket együtt beszéljék meg. A király által megtartott 1291-iki gyulafehérvári országgyűlés egyébként peres ügyekkel foglalkozott; államjogi kérdések nem

kerültek szóba, mert a magyar állam jogviszonyai százados gyakorlatokon alapultak és azoknak megváltoztatását nem látták szükségesnek. A «nemzet» szó alatt ugyanis akkor szervezett társadalmat értettek.

III. ERDÉLYI ÁLLAMISÁG KEZDETEI.

1301—1540.

Azután, hogy III. András 1291-ben Erdélyben járt, belső zavarok dúlták fel a keleti országrészeket. Az *interregnum* szomorú éveiben a távoli Erdély vajdája, Apor László 1307-ben Ottó királyt is elfogta, bár Wittelsbach Ottónak sem lehetett valami nagy hatalma, ha királyi koronáját elvette tőle az erdélyi vajda, ki az ő tisztviselője volt. Miután azonban Apor a koronát 1310-ben Anjou Károlynak adta oda és engedelmességet fogadott neki, fel kell tételeznünk, hogy a vajda vagy azelőtt is Károly híve volt, vagy Károly hatalmával nem vélte tanácsosnak a szembeszállást. Mindkét feltevésnél fontosabb, mit a kettőből következtetni lehet : hogy Károly a királyi hatalom erejével rendet teremtett. Erdély fenntartás nélkül visszatért a törvényes király rendelkezése alá, mely alól nem lakosságának akarata, hanem vezetőinek önkénye vonta ki. A vajda ugyanis a kiváltságos székelyek és szászok fölött is magához ragadta a rendelkezés jogát és ezzel Károly királyt nehéz helyzetbe hozta. Ha tehát Károly király Apor Lászlót nemcsak meghagyta méltóságában, hanem ahhoz is hozzájárult, hogy Tamás nevű fivére Szeben ispánjává legyen (1324), tehát a szászok élére kerüljön — mert a szászok grófja (*comes Saxonum*) rendszerint Szeben ispánja volt —,

akkor ennek okát másban kell keresnünk, mint az uralkodó gyengeségében. Károly ugyanis erős-kezű uralkodó volt, aki nemcsak Erdélyt nem bízta vajdája kezére, hanem Erdélyen át a Havasalföldet is magának igényelte. Megerősíti feltevésünket az, hogy amikor a szászok Henning vezetése alatt fegyvert fogtak, a király a vajda mögé állott és Henning a csatatéren maradt. Károly tehát a vajda ügyével azonosította magát, a lázadás elfojtását országos érdeknek tartotta és megmutatta, hogy Erdélynek államjogi különállása nem volt.

A magyar történetírás hosszú ideig nem részesítette kellő figyelemben a bizánci vonatkozásokat, legkevesbbé pedig az 1261-ben diadalt aratott görög restaurációt. Már pedig amint a latin császárság 1261-iki pusztulása hozta be az Anjoukat Magyarországra, úgy állította ezzel a latin kísérettel szembe Bizánc erejét alátámasztó görög egyház. Magyarország lett az a híd, melyen az Anjouk a keletrómai császári trón felé törekedtek; mikor pedig ezt nem tudták elérni, mögöttük a Lengyelország felé hajló Nagy Lajos mögött a török előnyomulás fedezete alatt, lassan, de biztosan indult észak felé a bizánci egyház, hogy a Dunamedence latin egyházával megmérkőzzék.

Károly király még nem látott különösebb akadályokat maga előtt. Az 1330—34-ben elkészített egyházi lajstrom szerint 3120 erdélyi tűzhely közül egy sem volt bizánci-román kézben. Hódítani tehát még nem tudtak a bevándorlók, akik menekülve, olcsó bérért a földesurak szolgálatába állottak. Nem volt meg a Kárpátokon kívül sem a román állam, mert az állam fogalmával együtt jár a meg-

határozott terület és a politikailag szervezett lakosság. Ezzel ellentétben arról olvasunk, hogy Károly király, Tihamér fia Bazaráb vajda ellen vonult, mert az a magyar királynak tartozó hűséget megtagadta. Ugyanúgy tett Bogdán vajda is, aki a hatóságok elől 1342-ben Máramarosból — ahol azonban nem a «máramarosi hercegség», csak néhány falu vajdája volt — Moldvába vándorolt ki, hogy kivonja magát az ellenőrzés alól. Így volt a királyi oklevelében, amelyeknek sem hitelességéhez kétség nem fér, sem pedig komolyságukban kételkedni nem lehet, Bogdán *noster infidelis vavoda*, Bazaráb pedig *manifestus et notorius noster infidelis*. A *noster* szó mindkét esetben azt jelentvén, hogy Bogdán és Bazaráb a magyar király alattvalói voltak. Ha Bizánc hatalma meg nem törik, akkor görög alattvalók maradtak volna; Bizánc hatalmának bomlása folytán a magyar király alattvalóivá lettek.

Bazaráb vajda esetében tovább kell mennünk az elmondottaknál, mert Károly király közelebb-ről megmondja, miért vádolta őt hűtlenséggel. Szavaiból — *terram nostram Transalpinam in praejudicium sacri diadematis regni et nostrum infideliter detinens* — az tűnik ki, hogy Bazaráb a magyar koronához és a magyar királyhoz tartozó Havasalföldet a maga részére foglalta le. Azért vonult ellene és szenvedett vereséget 1330-ban a Kárpátok szorosaiban.

A visszavonuló magyar erő helyét az orthodox egyház foglalta el, melynek a bolgár nemzeti egyháztól üldözött románok hű fiai voltak. A konstantinápolyi görög patriarcha Havasalföld részére, melyet a görög oklevél *Ungrovlachia* névvel jelzett

és az aldunai síkságot a magyar uralom alá került vlachok országának ismert, 1359-ben külön metropolitát állított fel. Sándor vajdáról azt mondotta, hogy az *voevodas pasis Oungrovlachias*, tehát a magyar király alattvalója volt. A görög metropolita került szembe azzal a szörényi-havasalföldi latin püspökkel is, akit az oklevelek *episcopus Seuerini necnon partium Transalpinarum* névvel illeltek.

Amint a milkói és a későbbi moldvai latin püspökségek, a magyar befolyás terjedése a latin egyház felvirágzását vonta maga után — Havasalföld 1369-ben latin vikáriust, Moldva 1370-ben latin püspökséget kapott —, úgy az orthodox görög egyház is feltartóztatás nélkül nyomult észak felé. Havasalföld egyházának megszervezését 1359-ben nyomon követte a moldvai, suceavai görög püspökség felállítása 1374-ben. Nyomukban tettek szert egyre szélesebb hatáskörre a havasalföldi és moldvai területen szervezkedő románság, akkor már nagyrészt örökös vezetői, akit Havasalföldön vajdának hívtak, az inkább szláv jellegű Moldvában pedig goszpodár-hoszpodár névvel illeltek.

A bolgár-kún lakosságot a Kárpátokon kívüli területeken szláv-román-görög lakosság váltotta fel és az Erdélybe vándorolt románság is ezért viselte magán a szláv-görög bélyeget.

Károly király fia és utóda, Nagy Lajos a XIV. század ötvenes éveiben visszatért az Anjouk nagy terveihöz. A lökést a fordulathoz Dusan cár szerb birodalmának terjeszkedése adta meg. Nagy Lajos a pápa megbízásából kezdte meg az előnyomulást a szerbek és a csendben diadalmaskodó

aldunai orthodoxia ellen. Előbb Erdély ügyeit hozta rendbe és Erdély felvirágoztatásával karöltve — amivel határozott nagy érdemeket szerzett — adott jogot 1358-ban a brassóiaknak arra, hogy a felvirágoztatott erdélyi ipar termékeivel Havasalföld egész területén a Duna torkolatáig szabadon kereskedhessenek. Az aldunai területeknek a magyar állam gazdasági érdekkörébe bekapcsolása egyben a két fejedelemségnek Magyarországhoz való viszonyára is kihatott, mert a szász történetírás nem győzi eléggé nagyratartani Nagy Lajosnak Erdély felvirágoztatása körül szerzett érdemeit.

Ha kilépünk a helytörténet szemszögéből, akkor úgy látjuk, hogy az uralkodó szemei távolabbi cél felé voltak irányítva, mert nyilvánvalóan Konstantinápoly felé indult el Dusán cár halála után (1365) és vonult Viddinbe, amelynek bolgár fejedelmét, Sztracimirt foglyul ejtette, sógorát, Vladisláv havasalföldi fejedelmet pedig hódolatra bírta. A viddini vállalkozás tehát egy európai jelentőségű, nagy politikai kérdésnek volt a része, mert közvetlen kapcsolatot teremtett V. Joannes császárral, aki Budára utazva, Nagy Lajostól kért segítséget a török ellen. A vállalkozásnak aldunai vonatkozásaiból kitűnik, hogy Nagy Lajos a távolabbi tervek alapjává Erdélyt tette meg.

Amilyen előnyös következményei voltak ennek a balkánpolitikának Erdélyben, olyan hátránysakká lettek azok, melyek a keleti tervek feladása (1370) után a valóságban elkövetkeztek.

Az erdélyi viszonyok ugyanis a források szerint nagymértékben rendezésre szorultak.

A zavarok első okául a szász oklevelek a be-

vándorló románoktól az útban álló szász lakosságon ejtett sérelmeket nevezik meg. A személy- és vagyonbiztonság megrendülését állapította meg Nagy Lajos király is, amikor kellő vizsgálat után 1366-ban a bűntettek elfojtása végett a hatóságoknak szabad rendelkezési jogot adott; a baj okául a bevándorlott románok helyzetének rendetlen voltát — *eorum status simul et usus inordinatus* — nevezvén meg. Ha ennek folytán a viszonyok annyira megromlottak, amennyire azt a szászok panaszos levelei mondták, akkor Erdélyre nézve az a szükséglet állott elő, hogy a rendek a királytól nyert felhatalmazásuk alapján maguk szervezkedjenek és a törvényes rendet biztosítsák. Így jöttek össze az erdélyi rendek 1322-ben, 1363-ban és 1377-ben. Amikor Lajos király 1357-ben a váradi káptalant Erdélyben az ügyek vizsgálatára kérte, azt jelentette a királynak, hogy a káptalan az erdélyi három rend három országgyűlésén ejtette meg a vizsgálatot, tehát Erdély népei maguk voltak kénytelenek önmagukról gondoskodni.

Határozottan megromlottak a viszonyok 1370 után, amikor Nagy Lajos messzemenő balkáni terveit feladta és Lengyelország felé fordult. Nem annyira családi politikája okozott bajt, mint a török megjelenése a déli határokon. Az 1371-iki maricamenti csata után — melyben a balkáni kereszteshadak között magyar csapatok is harcoltak — megszűnt az ellenállás; Nagy Lajos halála után a magyar állam belső rendje is felborult és ha nem jön Zsigmond király, akkor a török akadálytalanul Magyarországba tör. Magyarország déli határait 1371 óta egyre nagyobb töme-

gekben rohanták meg a balkáni menekültek és nem volna érdektelen annak felkutatása, hogyan toltta el az általános rémület a népek határait az Adriai- és Fekete-tengerek között. A horvátok nyugaton, középen a szerbek, a románok keleten oly nagy számban kértek bebocsátást az addig jól védett magyar állam területére, hogy a déli határok mentén lassankint az egész lakosság képe is megváltozott.

Miután Horvátországnak, Szerbiának, Moldva, Havasalföld fejedelemségeknek Magyarországgal államjogi kapcsolatai voltak, a hűbéres területekről menekülő lakosság bevándorlása elé a magyar hatóságok nem gördítettek akadályokat. Ellenkezőleg, a török veszedelem növekedése folytán szívesen látták, hogy fegyverfogható férfiak özönlenek az országba.

Növelte a zavart a magyar-lengyel únió felbomlása és az új Lengyelországnak a Fekete-tenger felé való előnyomulása. Nagy Lajos idősebbik leánya, Mária magyar királyné Erdélyben, az ifjabb Hedvig pedig Moldván keresztül nyomultak előre a Duna és a Dnyeszter torkolata felé. Mögöttük férjeik, Zsigmond magyar és Vladisláv (Jagelló Ulászló) lengyel királyok állottak. Péter moldvai vajda már 1387-ben felesküdt Lembergben, püspöke pedig Kievben és ezzel egy harmadik hatalom — a kievi orosz fejedelem — is bekapcsolódott a küzdelembe. Zsigmond király, ki cseh-német területen is szembenállott a lengyelekkel, joggal tartott Magyarország bekerítésétől és 1388-ban Budán fegyverszünetre lépett a lengyelek királyával. Mircea havasalföldi vajda tehát új nehézségeket okozott neki azzal, hogy a Havas-

alföldet is a lengyel érdekkörbe állította, 1389-ben Radomban, 1390-ben Lublinban Ulászló lengyel királynak fogadott hűséget és 1391-ben újból szövetséget ígért neki. Mindez csak addig volt lehetséges, míg Zsigmond máshol volt lekötve. Mikor a 90-es évek elején, az 1389-iki rigómezei csata és Szerbia eleste után, a Duna vonalát megszállotta, Mircea rémületében szintén Zsigmondhoz folyamodott. 1395 március 7-én maga jelent meg Brassóban és hűséget fogadott Magyarország királyának, akinek elődei hűbéres alattvalói voltak.

Erre a brassói szerződésre támaszkodva indította meg Zsigmond király az 1396-iki nikápolyi nagy kereszteshadjáratot, melyben a török erejét meg akarta törni. A hadjárat beláthatatlan fontossággal bírt, mert elvesztése után Mircea a török mellé állott és ettől az időtől kezdve az Erdélyből védett Havasalföld fejedelmei vezették át a törököket a Kárpátok szorosain Erdély felé, amely a balkáni románoknak menedéket adott.

Ennek a veszedelemnek kihatása nyilvánult meg abban a mozgalomban is, amely Erdély megállapodott rendjét a XV. század közepén felborította.

Zsigmond király mindent megtett, hogy a magyar birodalom déli és keleti határait biztosítsa. Ebbeli fáradozásainak volt az eredménye az 1412 március 15-i lublói szerződés, melyben az egymással vetélkedő magyar és lengyel királyok az iránt egyeztek meg, hogy Moldva területéből Jassy és a Pruthon túl Belgrád (Bialograd, Dnyeszter-Fehérvár, Cetatea Alba) Lengyelországhoz, Kilia és a Dunatorkolat pedig magyar kézbe kerülnek.

Ezen távoli határvonalak között a század elején

jelentős átalakulás vette kezdetét, melynek eredetét a huszitizmusban kell keresnünk. Mikor Zsigmond király a cseh és magyar huszitákat 1420-ban országaiból — tehát Erdélyből is — kiűzte, azok Moldvában találtak menedéket. Az erdélyi Szász Imre (*Emericus de Septem Castris*) már 1407-ben lefordította Prágában az evangéliumokat; ezeket 1446-ban a moldvai Tatrosban másolta le Németi György, a Szentírást 1466-ban Tatrosban fordították le. Husziták alapították 1460-ban Hus moldvai várost is (Husi), de a huszita telepeket lassankint az orthodox görög egyház hódította meg.

Az egyházi és szellemi mozgalmat nyomon követte a társadalmi felfordulás, melynek mozgató ereje nem pusztán a nép elszegényedése volt, hanem a török veszedelemtől keltett bizonytalanság, nyugtalanság és állandó félelem, azoknak állandó növekedése. Közismert dolog, hogy Zsigmond halálát 1437-ben követte utódának, Habsburg Albertnek halála 1439-ben és hogy ez a néhány esztendő volt az, amikor mindenütt azt hitték az emberek, hogy az országot általános katasztrófa, háború és pusztulás fenyegetik. Nem lehet tehát pusztán abból a parasztmozgalomból kiindulnunk, amelynek jelei nyugaton, délnémet területeken észlelhetők voltak, hanem úgy kell vennünk a dolgokat, hogy ahhoz Erdélyben még egy nagy veszedelem előérzete, a lángban égő Balkánról bevándorolt menekültek zavarai is hozzájárultak.

Mivel a király távol volt és senki sem tudta mikor jön Erdélybe, a három törvényesen elismert és megszervezett «nemzet» maga vette kezébe a

belső és külső biztonság védelmét és helyreállítását.

A román történetírás és mindazok, akik ezt veszik alapul, a románság szabadságküzdelmét látják az 1437-iki lázadásban ; a magyaroktól szenvedett elnyomás ellen megindult küzdelem époszát igyekeznek belőle kihámozni. Bármennyire tetszetős is elnyomott népeket és nemzeteket védelembe venni, a forrásokból az tűnik ki, hogy az elnyomatásban a román és magyar jobbágyság egyformán osztozott, sőt azok a rendelkezések, melyek miatt a felkelés kitört, nem a románokra, hanem a magyarokra vonatkoztak. A birtokos rendek szervezkedése sem a románok ellen, hanem mindazok ellen irányult, akik Erdély megállapodott rendjét és biztonságát kívülről vagy belülről fenyegették. Indokát tehát a királyi hatalom távollétében és közel fekvő veszedelemben, nem pedig abban a törekvésben kell keresnünk, hogyan lehet átértékelni egy megtörtént valóságot abból a célból, hogy a magyar birtoklás jogtalanságát mutassa ki.

A mozgalom eredetét Lépes György erdélyi püspöknek abban a rendelkezésében látjuk, hogy 1437-ben azokat, akik évek óta hátralékos egyházi adójukat nem új pénznemben fizették meg, átok alá vetette. Senki sem vonhatja kétségbe, hogy ez a rendelkezés csak azokra vonatkozott, kik a püspök joghatósági körébe tartoztak. Nem a románokra vonatkozott tehát, akik görögkeletiek voltak, hanem a püspök magyar híveire ; amint hogy nem pusztán a román, hanem a magyar jobbágyok is fegyvert fogtak földesuraik ellen. Itt tehát nem nemzeti, hanem társadalmi elégtelenséggel és

mozgalommal állunk szemben. A földesúrral szemben a magyar és román jobbágyoknak egyformán voltak sérelmeik, sőt ez utóbbiak a felkelt magyarokat, a felkelés magyar vezetőit kérték fel arra, hogy közös sérelmeiket közösen adják elő. Ha tehát a mozgalomnak volt valami jellege, úgy az a magyar és román jobbágyok összefogása volt.

Ezzel az összefogással szemben a birtokos nemesség meghajolt, 1437 július 6-án a felkelők megbizottaival a kolozsmonostori káptalan előtt megállapodást létesített és az engedelkenység útjára lépett. A kiállított okirat megállapította, hogy a mozgalom az elmaradt adóknak jobb pénzben való behajtásából indult ki; mivel annak a jobbágyok ellene szegültek, egyes adókat, melyek magyar és román jobbágyokra vonatkoztak, a rendek elengedték. Engedelkenységük azt is mutatta, hogy ők voltak a gyengébbek, de éppen ezért fordultak a székelyekhez és szászokhoz segítségért. Így történt, hogy a három nemzetnek 1437 szeptember 16-án Kápolnán megtartott értekezlete úniólevélben végződött, melyet a távollévő király nevében Lépes Lóránd erdélyi vajda — Lépes György püspök fivére — erősített meg. Az únió a külső és belső ellenségek és veszedelmek, tehát nem a románok ellen jött létre: *ad resistendam omnibus hoc regnum impugnantibus cujuscumque conditionis et inimici existant*. Erre az únióra támaszkodva most már a nemesség nyíltan szembefordult a felkelt jobbágyokkal és a maga fölényét mutatta meg a velük való megegyezésben, melyet a nemesség 1437 október 6-án Apátiban megkötött és amelyet a kolozsmonostori konvent előtt október 10-én szerződésbe foglalt. Ennek

ellenére sem maradt el a fegyveres összezsapás, mely 1438 január 8-án Kolozsmonostor mellett ezúttal a jobbágyok vereségével ért véget. A vereség után a három nemzet megbizottai 1438 február 2-án megtartott gyűlésükben az 1437-iki úniót megújították, Lépes vajda pedig 6-án azzal erősítette meg, hogy azt a parasztok lázadása folytán a török esetleges betörése ellen kötötték meg.

Ennek az utóbbi okiratnak közlése külön fontossággal bír. A románok ugyanis 1790-iki emlékiratukban — *Supplex Libellus Valachorum* — azt állították, hogy az 1437-38-iki únióban őket minden joguktól megfosztották. Ez ellen a röpirat ellen fordult *Eder*, aki 1791-ben Nagyszombatban kiadott válasziratában az 1438 február 6-i megerősítő levelet kiadta. Mindezek dacára megmaradt azon vád, hogy az 1437-iki felkelés a románok szabadságharca volt és hogy Erdély megszervezett nemzetei a románok megsemmisítésére szövetkeztek. Amikor 1895-ben a Budapesten megtartott nemzetiségi kongresszus résztvevői lakomára gyűltek össze, a gyűlés román elnöke azzal jelentette be a kongresszus eredményét, hogy amint az erdélyi magyarok, székelyek és szászok 1437-ben a románok ellen szövetkeztek, úgy szövetkeztek most a szlovákok, szerbek és románok a magyarok ellen. Ezt a bevallottan a magyarok ellen megkötött szövetséget tehát a románok olyan precedensre építették, amely a valóságban más volt és nem az, mint aminek a magyarellenes román propaganda mutatta.

Kérdés tárgya mindössze az lehet, hogy valóban oly nagy volt-e a török veszedelem, hogy a három nemzet únióját indokolttá tette? Ennek indokolá-

sát kellő mértékben adja meg nekünk az a nagyszabású védekezés, melyet Zsigmond király kifejttet. 1437-ben az erdélyi urak és parasztok a király elé kívánták vinni panaszaikat, és nem bizonyos, hogy nem a király halódása és örökségének bizonytalansága, nem az általános nyugtalan-ság és félelem, az önvédelem szükségessége bírta rá az erdélyi három nemzetet arra, hogy egymással únióra lépjen, Erdély földjének és népeinek nyugalmat és biztonságot adjon. Ha ez volt a cél — amint a vonatkozó okmányok valóban ezt jelölik meg az únió céljául —, akkor azokat, akik az únió ellen fegyvert fogtak, egyrészt a fennálló rend ellenségeinek, másrészt a kívülről fenyegető török hatalom eszközeinek lehet tekintenünk. Amint hogy Havasalföld román vajdái nem egyszer maguk vezették a törököt Erdély népei ellen.

Zsigmond királynak Erdélyre épített védelmi terveit egészítette ki a johannita lovagrendnek a szörényi bánságban (határvidéken) való újabb megtelepítése, bár e második kísérlet éppoly kevésbé vált be, mint a német lovagoknak a Barcaságban való megtelepítése. A kísérlet arra mutat, hogy Zsigmond az Olt mentén a román, bolgár és szerb területek felszabadítása végett iparkodott ez utat nyitva tartani.

Zsigmond példája nyomán indult el veje és utóda, Habsburg Albert osztrák főherceg, tehát az a vonal, melyet az ország védelme mutat, Zsigmond és Albert királyok halála után olyan egyenesen halad előre, hogy általános szükségletre kell gondolnunk, melyhez a nemzet kívánságaként mindenkinek alkalmazkodnia kellett. Abban a reményben, hogy ez az alkalmazkodás férfit köve-

tel, választották királlyá Jagelló Ulászlót, Nagy Lajos unokáját, aki 1444-ben a török ellenében a várnai csatatéren maradt. Hogy a honvédelem szükségét ezek a katasztrófák sem tudták megváltoztatni, annak okát Hunyadi János egyéniségében keresik a történetírók. Bár a felfogás szerint balkáni vérből született, Erdélyből vitte magával a keleti országrészek magyarságának döntő jellegű érvényesülését és adott új irányt a magyar politikának, mely a helyes orientációt a helyi dolgokban való elmerülés folytán nem tudta megtalálni.

Bárki vállalkoznék Erdély történetének megírására, csak tökéletlenül felelne meg hivatásának, ha nem indulna ki abból a törvényes rendből, amelyet Erdélynek politikailag szervezett részei, a három «nemzet» megalkotott, és amelyhez Svájc története nem véletlenül mutat hasonlóságot, mert ott ugyanazoknak az erőknek a hatása és működése, a lakosságnak ugyanaz a törekvése állapítható meg. A hasonlóság még feltűnőbb lesz, ha hozzátesszük, hogy a vármegyékben tömörült magyarság és a székekben (*sedes*) megtelepedett szászság és székelység zárt egységet alkotott és a háromféle lakosság, mint politikailag szervezett három «nemzet» szabadon és függetlenül lépett egymással únióra 1437-ben. Ez úniót megújították 1438-ban, 1459-ben, 1506-ban, 1541-ben, 1567-ben, 1605-ben, 1607-ben, 1613-ban, 1630-ban, 1649-ben, 1691-ben, 1744-ben és 1791-ben, tehát azok Erdély közéletének alapját alkották. A három «nemzet» mindegyikének megvolt a maga területe ; a területeken kívül eső vidékek közül a Barcaságot a német lovagok elűzése után székely igazgatás alá helyez-

ték (1225—1422), azután a szászoknak adták ; a Szörénység erdélyi része Hunyadmegyének jutott. A beszivárgó román menekültek egyik «nemzethez» sem tartozó, ezeken és a latin egyházon kívülálló elemek voltak, kik azonban éppen emiatt könnyebben állhattak bármely területen szolgálatba, míg a magyaroknak például a szászok területén nem volt letelepedési engedélyük.

A könnyebb elhelyezkedési lehetőség nem az egyetlen volt, ami nekik jutott. Mert ha Hunyadi János valóban román szülőktől származott volna, mi ellen alapos kétség forog fenn, úgy azt is hozzá kell tennünk, hogy mint ilyen, Magyarország kormányzójává lett, fia pedig Szent István koronáját viselte fején.

A Hunyadiakban félszázadon át (1440—1490) az erdélyi szervezettség, az erdélyi célok vették át a magyar politika irányítását. Hunyadi János Erdélyt védelmezte, később Magyarország védelmével örököltette meg nevét ; Hunyadi Mátyás, akinek monumentális lovasszobra Erdély egykori fővárosának főterén áll, már inkább csak azért került oda, mert családja erdélyi volt. Ő ugyanis Kelet-Magyarországnak a nyugatinál nagyobb erejére támaszkodva nyugati politikát csinált és nyugati császár kívánt lenni.

Hunyadi Jánosnak Erdélyből az Alduna felé tett előretörései rohammal hódították meg az aldunai román fejedelmeket és váltották ki hűségnyilatkozataiknak véget nem érő sorozatát. Hunyadi hadüzenete azonban nem a hűbéreseknak, hanem a hűbéruraknak szólt, akiknek erejével a magyar hatalom erejét állította szembe. Mikor Péter moldvai vajdát fejedelmi trónjára vissza-

helyezte, az hálából elismerte Magyarország jogát Kilia birtokára ; ettől kezdve a Dunatorkolat magyar kézben volt és a török uralom alól felszabadult aldunai fejedelemségek ismét magyar fennhatóság alatt voltak. A helyzet azonban Zsigmond óta megváltozott. Moldva fejedelmének egyszerre három hatalommal volt alkalmja összezavarni a helyzetet, hogy abból a maga előnyeit biztosítsa. Nagy István moldvai fejedelem, az a *Stefan cel Mare*, kit a román történetírás tett naggyá, és akit ezért akart a török hatalom ellen küzdő magyar nemzet rovására, a keresztény Európa megvédelmezőjeként a nyugati nemzetek elé állítani, a hatalmak közé szorulva, inkább nehéz helyzetének rabja, mint ura volt. Nem is a török nagyobb hatalma ellen fordult, hogy a kereszténység védője legyen, hanem a törökkel szembenálló Mátyás ellen magyar földön igyekezett lázadást szítani. A három erdélyi nemzet ugyanis nem volt megelégedve Mátyás nyugati politikájával és bár az 1467-iki mozgalom, melynek főszínpontja a keleti országrészben volt, a szigorú adók nyomán tört ki, a jelek szerint visszahatás volt a király politikája ellen. Mátyás megfélemezni látszott a török veszedelemtől és arról, hogy Erdély megállapodott rendjét a török elleni védekezés hozta létre és erősítette meg ; mikor azonban a súlyos adókat azért vetette ki rájuk, hogy a jövedelmet és a csapatokat nyugati vállalkozásokra használja fel, tápot adott az ellenállás gondolatának. Ezért igyekezett magát az erdélyi rendek előtt külön levélben igazolni ; ezért jelent meg nyár végén Erdélyben és verte szét Kolozsvár mellett a felkelőket. Nem ok nélkül vonult onnan Mold-

vába, István vajda ellen ; olyan értesüléseinek kellett lennie, hogy a mozgalom gyökerei Moldvába nyúlnak át. István ugyanis azt hitte, hogy Mátyás végleg nyugatnak fordul és a távozó király hátában hűbérurának birtokaiba ülhet. A király a hadjáratban megsebesült, de azután visszafordult, és 1468 elején megjelent Váradon, hogy megkezdje az előnyomulást. Mikor István vajda hódoló és a török szultán békét kérő követségét maga előtt látta, nyugodtan indult nyugat felé. Diadalmas hadjárata 1471 tavaszán azzal ért véget, hogy Csehország rendjei Jagelló Ulászló herceget választották meg ; ezáltal István vajda értéke is emelkedett, mert Ulászlóval együtt, félköralakban vették körül Magyarországot. Ugyanakkor a török is támadásra készült, de Mátyás nem fordulhatott ellene, mert a magyarországi ellenzék Ulászló öccsét, Kázmér lengyel herceget hívta meg a trónra. Erdélyben tudták, hogy ez volt az oka 1471-ben a török betörésnek és Váradig való büntetlen elkalandozásának ; az ausztriai hadjárat idején már a Maros mellett, erdélyi területen kellett döntő csatát vívni a muzlimokkal (Kenyérmezei csata 1479, október 13).

Az erdélyiek nagy különbséget láttak Hunyadi János és Mátyás, az apa és fiú között. János Erdélyt a magyar birodalom fellegvárává építette ki, erős kézzel verte ki a törököt és a Balkánra helyezte át a háború színterét ; ő helyezte vissza trónjára Péter moldvai vajdát, ki hálából elismerte Magyarország jogát Kilia birtokára. Mátyás csak szükség esetén fordította figyelmét Erdély felé ; ott hamar észrevették a változást és 1459-ben, Medgyes mellett megújították a három

nemzet 1437-iki unióját. A rendek azonban együtt sem voltak képesek a király figyelmét Erdély felé fordítani. Az 1467-iki mozgalom hírére megjelent ugyan rendjei között, de már csak vezéreit küldötte a betört ellenség kiverésére. István moldvai vajda éber figyelemmel kísérte a politika fordulatait. Már 1462-ben a lengyel királynak esküdött hűséget; azután a törökkel barátkozott meg és Mátyásra támadt, ki ezért indított ellene hadjáratot: *«Nos nullo alio instigante Moldaviam invasimus, nisi Stephanus regionis illius tyrannus e regno nostro instar Turcarum continuas rerum et hominum praedas abigeret»*. Nagy István csapatai élén a kiliai magyar helyőrség ellen vonult. Mátyás hadai felmentették ugyan a várat, de már 1465-ben a vajda kezében volt és csak a nyugati háborút befejező 1479 április 2-i lengyel-magyar békeszerződésben sikerült Mátyás királynak ismét Magyarország részére biztosítani a Duna torkolatát. Ezzel nagyobb gondot szerzett, mint amennyit Kilia és Akerman jelentett, mert a Fekete-tenger partvidékeinek a Dnyeszterig való megszállása oly erőt igényelt, melyet nem vonhatott el a nyugati harctérről. István vajda 1489-ben Kiliát és Akermant magának szerezte meg, de a magyar király sem mondott le róluk, mert az 1503 augusztus 20-iki magyar-török fegyverszüneti szerződésben azokra igényt tartott. A vajda most Kázmér lengyel királlyal fogott össze; már az 1485 szeptember 15-i kolomeai szerződésben neki fogadott hűséget. Mivel azonban a lengyeleket sem tartotta elég erőseknek arra, hogy Moldvát megvédelmezzék, legalább saját személyét igyekezett biztonságba helyezni. Ebből a szempontból még

mindig Erdély látszott a legbiztosabb területnek. 1484-ben Csicsó és Küküllő várakat azért szerezte meg Mátyás királytól, hogy török támadás esetén oda menekülhessen ; Mátyás viszont azért adományozta neki a két erdélyi uradalmat, hogy az ingatag jellemű moldvai vajda ne álljon a török oldalára : *ne ipse in obedientia et subjectione nostra Coronaeque ipsius Regni nostri Hungariae deficeret; Turcisque, Regni inimicis, in detrimentum et jacturam non modo ejusdem Regni, sed et totius christianitatis adhaereret, procliviorque, quam hactenus fuerit, redderetur.* Ez nyílt cáfolatát képezi annak a beállításnak, hogy Nagy István moldvai vajda egyik «championja» volt a nyugati és keresztény Európának. A király már Kázmér 1468-iki tiltakozása idején azzal igazolta moldvai hadjáratát, hogy a vajda éppen a török veszedelemben bízva okozott károkat Erdélynek ; most abban reménykedett, hogy ha erdélyi földbirtokossá teszi, akkor a vajda Erdélyt is védelmezni fogja. Így kapta meg Nagy István 1500-ban Csicsó várát és uradalmát, Radul havasalföldi vajda pedig az algyógyi uradalmat.

Az aldunai románok sejtették, hogy a magyar királyok nyugati vállalkozásai szabaddá teszik az utat a török előtt.

Belgrád 1521-iki megvételét nyomon követte a mohácsi csata, 1526-ban. Szapolyai János erdélyi vajda Szegednél állott és II. Lajos királyt visszatartani készült a katasztrófától, melynek a király áldozatul esett. Az aldunai vajdák támogatása semmit sem ért. Lajos király még 1525-ben is ezer forintot adott Beszterce város adójából Rares Péter moldvai vajdának, Nagy István természetes fiának azért, hogy Magyarországot a török ellen

támogassa. Péter a pénzt elfogadta, de Magyarország elbukott.

A bukást belső zavarok tették véglegessé.

Szapolyai folytatta tovább azt a politikát, melyet a köznemesség 1440-ben és 1490-ben a Jagellók megválasztásával kezdeményezett. Rokonságban volt a lengyel királyi családdal; nővérét Zsigmond lengyel király vette feleségül, később ő maga is a lengyel királyi házból nősült. Vele, a köznemességgel és a lengyelekkel szemben a Habsburgok állottak. Ferdinánd főherceget azért választották meg, hogy császári bátyja, V. Károly katonai segítséget adjon. Rares Péter hol az egyikhez, hol a másikhoz csatlakozott, mert a két magyar király küzdelme az ő malmára hajtotta a vizet. Ferdinánd kiutalta neki a besztercei ezer forintot, de mikor a török 1529-ben Bécs ellen vonult, Péter hada verte meg Ferdinánd seregét Földvár mellett. A hálás Szapolyai erre Beszterce városát is Péternek adta oda, maga kényszerítvén a lakosságot, hogy a kalandornak meghódoljon. Mikor azonban a vajda észrevette, hogy erdélyi birtokaival nem korlátlanul, hanem János király jóvoltából rendelkezik, 1535-ben ismét Ferdinánddal szövetkezett és ez utóbbival is elismertette a Jánostól tett adományozást.

A kérdést súlyosabb események döntötték el. Szapolyai János az 1538-iki váradi szerződésben halála esetére Ferdinánd királynak ígérte oda Kelet-Magyarországot, mely fölött uralkodott. Mikor azonban 1540-ben elhalt, már nem volt magtalan, mert Izabella lengyel hercegnőtől fiúörököse született. Rares Péter, ki már az 1538-iki török támadás idején családjával együtt Csicsóra

menekült, Erdélyből tette Ferdinándnak azt az ajánlatot, hogy négyezer emberrel egész Erdélyt elfoglalja neki. Ferdinánd akkor még többet bízott a váradi szerződésben, mert az a magtalan János királyságát az ő részére biztosította. Ennek a reménynek vetett véget János Zsigmond születése és János híveinek az a fogadalma, hogy kitartanak a lengyelektől támogatott Szapolyaiak mellett.

IV. AZ ERDÉLYI ÁLLAM KIALAKULÁSA. A SZAPOLYAIK KIRÁLYSÁGA ÉS A BATHORYAK FEJEDELEMSÉGE.

Habsburg Ferdinánd a magyar királyi koronával együtt mindazokat a jogokat is magának igényelte, melyek a koronával jártak. Így rendelkezett Erdélyben és így fogadta zsoldjába 1535-ben a moldvai fejedelmet, ki az április 4-én kiállított szövetséglevélben maga jelentette ki, hogy a moldvai fejedelemség Magyarország tartozéka: *«recognoscimus hanc terram Moldaviensem ad inclytum Regnum Hungariae et sacram ejus coronam ab antiquo semper pertinuisse et nunc pertinere, ac eidem esse subjectum, et hoc regnum nostrum Moldaviae, membrum Hungariae, et quasi dictae ejus coronae ramum semper fuisse et nunc esse»*. Magyarország adta neki 1540 végén — magyar elődei jogán — Kilia és Dnyeszter-Fehérvár ellenében Csicsót és Küküllővárt, hogy a török támadás elől családjával együtt a biztosabb Erdélyben vonhassa meg magát. János király vendégszeretetét élvezve tette Ferdinándnak azt az ajánlatot, hogy János országát elfoglalja és átadja neki, de azután még 1541-ben elhagyta Erdélyt és nem volt szemtanúja Erdély átalakulásának.

Szolimán szultán ugyanis a gyermek János Zsigmond védelmében találta meg azt a jogcímet, hogy Magyarország ügyeibe avatkozzék. Miután

Ferdinánd a váradi szerződésnek azt a kikötését, hogy a gyermektelen János királynak a törökkel szemben hathatós katonai támogatást nyújt, nem teljesítette, János király sem szakította meg összeköttetéseit Szolimán szultánnal, ki 1541-ben maga kívánta szövetségesének árváját védelmébe venni. Budát elvette és magának tartotta meg ; a Habsburgok az Ausztriával, illetőleg Németországgal határos vármegyékre szorítkoztak, Izabella királyné fiával és annak kijelölt gyámjaival együtt megindult kelet felé.

A karaván a Maros mentén érkezett Lippára és onnan költözött Erdélybe. Útközben a királyné megbizottai december 29-én Gyalun Ferdinánd király megbizottaival az 1538-iki váradi szerződés alkalmazása iránt egyeztek meg. Ez főleg azért fontos, mert azt bizonyítja, hogy az Erdélybe menekült uralkodó tanácsosai nem szuverén állam alapítására gondoltak, hanem a szuverén magyar állam birtoklása fölött egyezkedtek. A magyar állam szuverénitása továbbra is osztatlan maradt ; azt egymás nélkül kifelé nem gyakoroihatták. A gyakorlatban Ferdinánd királyt ettől kezdve mint magyar királyt is képviselték a hatalmakhoz küldött követek ; a bécsi udvarnak tehát érdekében állott az, hogy a kormányok új szuverén magyar királyt el ne ismerjenek és mielőtt az erdélyi állam kialakult, gondoskodni kívánt arról, hogy ez csak a váradi szerződésben adott keretek között alakulhasson meg. A magyar állam területi egysége mindaddig kormányzatilag is megállapítható, amíg az 1542-i német hadjáratról a felszabadítást remélték. Csak gondolatban volt még meg akkor Szolimán szultánnak

az a terve, hogy az ellene támadó Habsburgoktól a keleti országrészeket elszakítja és azokban, török védőség alatt, egy hűbéres állam alapjait veti meg.

A magyar király szuverén jogait északon a lengyel aspirációk, délen a török hatalom terjeszkedése korlátozták és ebben a keretben Moldva és Havasalföld vajdái a magyar, lengyel és török uralkodókat váltogatták a hódolatban. Ugyanez a politika jutott volna Erdélynek is osztályrészül akkor, ha nem marad kapcsolatban a magyar királlyal és ha nemcsak másodsorban keresi az özvegy királyné lengyel rokonait vagy a gyerek-uralkodó a gyámjaként jelentkezett török szultánt.

Ezért választotta Fráter György azt az utat, amely Gyalun át vezetett Erdély bércei közé, ahol a szultán Szapolyai családjának védelmet ígért. Amíg Sztambulban egy alapon kezelték Erdélyt és az aldunai vajdaságokat, mi később azt a román beállítást eredményezte, mintha a török uralom egy római-román állam területi épségét állította volna helyre, addig Fráter György szemei előtt annak a folytonosságnak a megtartása lebegett, amely folytonosságot a magyar államnak a valóságban létező egysége a honfoglalás óta mutatott. Apai ágon horvát, anyai ágon olasz szülőktől származott ; atyját Utiesenovicsnak, anyját Martinuzzinak hívták. Mint pálos szerzetes lépett Szapolyai János szolgálatába és lett fiának teljhatalmú gyámjává. Szabad elhatározásában állott bárkihez csatlakozni és ha ő a gyalui egyezségben Ferdinándhoz csatlakozott, akkor kétségtelenül annak királyságában vélte

felismerni a töröktől való szabadulás biztosítékát. Az 1542-iki felszabadító hadjárat kudarcra ezt a reményt rombadöntötte vagy legalább is meg-ingatta annyira, hogy a tényleges helyzettel számolva János Zsigmond birtokaiban a kelet-magyarországi területeken állandó kormányzat útján kellett a rendet biztosítani. Ez a szükséglet és nem államalapítási vágy vetette meg tehát annak az erdélyi államnak az alapjait, melynek fenntartó pillérei a három nemzetnek 1437 óta megújított únióban már adva is voltak.

Fráter György alig ismerte az erdélyi viszonyokat és egy pillanatig sem lehet feltételezni azt, hogy Erdélyre mást akart volna építeni, mint ami a veszendőbe ment magyar királyságból arra ráépíthető volt. Ha Erdélybe vándorolva még 1541-ben megállapodott Ferdinánd megbizottaival, úgy semmi kétség nem foroghat fenn az iránt, hogy bármit alkotott is Erdélyben, azzal a magyar állam egységét megbontani nem kívánta. Erre mutat az is, hogy az új politikai alakulat jövőjét Ferdinánd kezében látta biztosítva és addig nem nyugodott, amíg az 1551 július 19-iki szászsebesi szerződésben Erdélyt neki át nem adta. Abban a feltevésben volt, hogy ezzel tartozott önmagának és helyrehozta Buda elvesztésekor elkövetett, bár inkább az adott helyzettől okozott súlyos hibát. A királyi család ennek megfelelően még 1551-ben elhagyta Erdélyt és Lengyelországba költözött.

Mindez azonban csak egyik oldalát képezi az éremnek, mert nem pusztán Fráter György irányította Erdélyt, hanem annak a központi hatalomtól formailag nem külön, de mégis önállóan

fejlett intézményei voltak. A magyar vármegyék a magyarországi többi vármegyék példájára nemesi vármegyékké alakultak, a nemesség pedig, melyben a köznemesség döntő súllyal érvényesült, a vármegye önálló közélete mellett foglalt állást. Az erdélyi köznemesség a nyugati vármegyék nemességétől eltérőleg nem érezte Bécs és az osztrák tartományok közellétét, a német segítség értékéről pedig kevés fogalma volt ; mikor később a Tiszán átkerült császári csapatok tehetetlenségét látta, utolsó vonása is eltűnt belőle annak a reménységnek, hogy az ő acélos karja helyett a féltékenységben kegyetlen, a helyzetet nem ismerő zsoldosok fogják Erdélyt megmenteni. A török hatalom közelsége folytán viszont a magyar erő elszánt védekezésére volt szükség és ezt az erőt kívánta megadni a magyar nemesség, mikor Szapolyai János vajdát királlyá tette, árváját királynak tartotta meg. Szoros szövetségben állott a nemességgel a végvidék magyarsága, a székelység, mely külön helyhatóságot alkotott, szokásokban is külön élt. A székelyeknek nem voltak olyan kapcsolatai, mint amilyeneket az erdélyi vármegyék magyarjai a tiszántúli vármegyékkel fenntartottak. Erdély határain belül, évszázados hagyományai és szokásmódja szerint, törzsek szerint élt és változás legfeljebb abban volt, hogy a törzsbirtok részesei megszáporodtak és elszegényedtek, a gazdagok pedig a szegények fölött olyan jogokat igényeltek, mint amilyen jogai a jobbágy fölött a magyar nemesnek voltak. A vajdák a gazdagok oldalán állottak, ez viszont nemcsak a közszékek elnyomásához vezetett, hanem azt is maga után vonta, hogy az erdélyi vajda nemcsak a

magyarsággal, hanem a székelységgel is rendelkezni kezdett. Hogy hatalmának a székelység nem szegült ellene olyan mértékben, hogy az polgárháborúhoz vezetett volna, annak okát abban kell keresnünk, hogy a két magyar nemzet a külső veszélyekkel szemben egymásra volt utalva és hogy a székelyek ellenállását csekélyebb lélekszámuk reménytelenné tette. Jól kialakult egységes szervezet volt észlelhető a fajilag különálló szászoknál is, kiknek szebeni grófsága lassankint az északi német telepeket is magába olvasztotta. Ennek elismerését 1486-ben Mátyás király az 1224-iki Andreanumnak az egész százságra való kiterjesztésével eszközölte. 1473-ban első ízben ült össze a szász nemzet «egyeteme» (*Universitas Saxonum*), mely attól kezdve számottevő hatalommá lett a közéletben. Ülési királyi biztos jelenlétében folytak le, de nem jelentettek olyan értelemben vett tartománygyűlést, amint azt egyes szász írók feltűntetik, mert a szászok tartományt nem alkottak.

Mindent összevéve a három nemzet fejlett önkormányzata olyan szilárd alapnak látszott, amelyre nemcsak építeni, de amelyet figyelmen kívül hagyni sem lehetett. Amikor felmerült az a kérdés, hogy az Erdélybe menekült János Zsigmond részére menedéket biztosítsanak, a három nemzet 1542 március 24-iki tordai «országgyűlésén» Fráter György magát a gyermekkirály helytartójává tette, a három nemzet kebeléből választott 15 tanácsos (*consiliarus*) alkotván a kormányzó-tanácsot, mely a helytartóval a felelőséget megosztotta.

A tordai országgyűlés határozatai közül kiemelkedett az, amelynek értelmében külföldre a

helytartón kívül senki sem küldhetett követeket, mert a sorsdöntő tárgyalásokat csak egy kéz intézhette a nyugati és keleti császárokkal. Az tehát, ami Tordán a valóságban végbement, a három erdélyi nemzet uniójának megújítása és ez únióra támaszkodó erdélyi önkormányzat berendezése volt egy erdélyi vajda unokájának és egy magyar király fiának vezetése alatt. Mindaddig, amíg a gyermek sorsa eldőlt és ügyei a törvényes királlyal folytatott tárgyalások útján végérvényes megoldást nyernek.

János Zsigmond országa három területből állott. A tulajdonképeni Erdélyből, melynek három nemzete a tordai országgyűlésen felelős kormányt létesített; a Maros, Tisza és Duna folyóktól körülhatárolt területből, mely Petrovics Péter temesi gróf rendelkezése alatt állott; végül a török terjeszkedés folytán Ferdinándtól elszakadt tiszántúli vármegyékből, melyeket később *Partium* névvel illettek. Az erdélyi államiság ismertetésekor sohasem szabad a három terület egyesüléséről és különvalóságáról megfeledkezni, mert az erdélyi államéletben mindhárom terület érvényesülése világosan és külön megállapítható. A tulajdonképeni Erdély — a délkeleti hegyvidék — a maga három nemzetével külön alakulat, melyet az erdélyi államiság alapjának tekintenek az erdélyiek. A horvát Fráter Györgynek, a pálos szerzetesnek ellenfele, a szerb és orthodox, majd kálvinista Petrovics Péter viszont temesi grófságának szerbségét szaporította, sőt Erdély görögkeleti román lakossága fölött is a szerb egyház felsőbbségét alkotta meg. Így a magyar anyaország délvidékének az erdélyi politikában súlyos szerep

jutott, amelyet nem kisebbit meg az, hogy nem talált kellő méltatásra. A Tiszántúl szintén a magyar és erdélyi történetírás malomkövei közé jutott, pedig Erdély későbbi nagy fejedelmei és államférfiai — a Báthoryak és Rákócziak, Bethlen Gábor és Teleki Mihály — tiszántúli nemesek voltak. Az erdélyi államiság szereplése tehát a tiszántúli magyarság szereplésével járt együtt, amely magyarság az 1544-iki tordai országgyűlésen első ízben kötötte össze sorsát az erdélyi nemzetek sorsával.

Attól kezdve, hogy Buda visszavételének reménye az 1542-iki vállalkozás kudarca után összeomlott, az erdélyi politika a szultánhoz és a török hatalomhoz igazodott. Mivel azonban a török részéről a birtokbavétel és bekebelezés, Erdélynek török tartománnyá alakítása nem történt meg, az ezzel járó bizonytalanság azt a bizonyosságot érlelte meg, hogy Erdély nem szűnt meg a magyar állam integráns részét alkotni.

Hogy a harc tovább dúlt Bécs és Sztambul, a Habsburgok és a szultán között, arra nézve Rares Péter mondvai vajda esete nyújt bizonyítékokat. Rares Péter a szultán hűbérese volt és Ferdinánd királynak ajánlotta fel szolgálatait, hogy Erdélyben még jobban megvethesse lábát. Felfogása szerint tehát Erdély birtoka nem Ferdinánd és János Zsigmond, nem is Szolimán és János Zsigmond, hanem Ferdinánd és Szolimán közt volt vitás; annak, aki Erdélyben valami előnyt akart elérni, a két császár egyikéhez kellett fordulnia. 1542-ben török csapatokat vett maga mellé, átkelt a Kárpátokon, a békés lakosság ostorává lett és titokban azt az ajánlatot tette Ferdinándnak, hogy

megfelelő jutalom fejében saját orthodox alattvalói ellenében kész a katolikusok mellé állani, Erdélyt pedig a német császár kezébe játssza (*sacro Romano imperatori annecti, uniri et incorporare in perpetuum*).

Rares Pétert megelőzve Fráter György kívánta Erdélyt Ferdinánd kezébe juttatni. A szászsebesi szerződés értelmében János Zsigmond — Ferdinándtól mint cseh királytól — Oppeln sziléziai hercegséget nyerte azzal az ígérettel együtt, hogy Habsburg Károly és Ferdinánd főhercegeknek, a spanyol királynak és a német császárnak, a magyar és cseh királyoknak fiutódok nélkül való elhalása esetén az egész magyar királyságnak, mint atyai örökségének birtokába jut.

A Szapolyai-ház lengyel összeköttetései már az erdélyi államiság kialakulásában éreztették hatásukat. Nagy Lajos lengyel házassága és lengyel királysága óta Magyarország a lengyel politika útvonalában feküdt. Leányainak, Máriának német és Hedvignek lengyel leszármazottai egymást követték a magyar trónon. Ulászló király megválasztásától (1440) II. Lajos haláláig (1526), erős lengyel érdekek hatása volt észlelhető; a Szapolyaiak is ezért kerestek rokoni kapcsolatokat a Jagiello-házzal, Izabella királynő pedig lengyel dinasztikus érdekeket képviselt a magyar király oldalán és fiát csak örökjogának elismerése és fenntartása mellett volt hajlandó Lengyelországba vinni, amíg a magyar trónt ismét vissza nem szerezheti. Ezért fizettek Bécsben nagy árat azért, hogy Erdély Ferdinándé legyen; ezért adták János Zsigmondnak Oppeln hercegséget is, mert Bécsben úgy látták, hogy a krakkói udvar figyelme még

mindig Prága felé irányul, ahol 1526-ig lengyel herceg volt a király és ahol a Habsburgok csak 1526 óta uralkodtak. Pedig a lengyel politika figyelme akkor már szintén a török, inkább dél, Moldva és Besszarábia felé hajolt el.

A hatalmak versengése lehetővé tette Rares Péternek azt, hogy a zavarosban halászhasson, de a valósággal ellenkezik az a beállítás, mintha ő a német, lengyel és török hatalmakkal egy színvonalon egy román birodalom felállítása érdekében kívánta volna Erdélyt megszerezni. Az általa megszerzett erdélyi birtokokat ugyanis a török ellen Erdély védelmében teendő szolgálmányok fejében kapta. Ezen utóbbi kötelezettségének azonban nem felelt meg, sőt Buda eleste után a török martalócokkal együtt tört Erdélybe; a három nemzet 1542-iki uniója tehát elsősorban ellene és a török ellen irányult. Fráter György szerint az anarchiának a Ferdinándhoz való csatlakozással, a magyar királyság egységének helyreállításával lehetett elejét venni. Ezért szerződött Ferdinánd megbizottaival és állította őt szembe a török veszedelemmel, a román vajdának török védelem alatt megismétlődő fosztogatásával.

Személye és politikája kezdettől nem tetszett Petrovics Péternek, kit János király éppen úgy fia gyámjává tett, mint a pálos szerzetest. Szerb nemzetisége hátvédet biztosított neki a délvidéken, ahová balkáni szerbeket telepített a katolikus dalmatával szemben, és ahol, aki Bécs kezére dolgozott, a protestánsok felé igazodott. Petrovics a kálvinista magyar ellenzéket fordította Fráter György ellen. A déli határokon át kapcsolatban

állott Szolimánnal és alig lehet kételkednünk abban, hogy ez a kapcsolat Buda eleste óta közvetlenebbé lett. Erre mutat, hogy amikor Szolimán a szászsebesi szerződésről — Bécsen át — tudomást szerzett, sereggel küldötte Petrovicsot, János Zsigmond szerb gyámját szerb és török csapatokkal Fráter György, a horvát helytartó ellen. Rendelkezése szerint a moldvai és havasalföldi fejedelmeknek is csatlakozniok kellett volna, de Petrovics a várakozás ideje alatt Alvincnál vereséget szenvedett és a helytartóval gyors békére lépett. A vereség azonban nem Petrovicsé, hanem azé a török orientációé volt, amely Izabella királynén keresztül, aki a helytartót gyűlölte és annak ellenfelével rokonszenvezett, a protestáns magyarságra támaszkodott.

Ezen a ponton jelent meg a politikában a reformáció, melynek vizsgálatánál főként a dogmatikus ellentétek alakulására szoktak figyelemmel lenni. Pedig a kérdésnek fontos politikai háttere volt, mert abban az időben Ferdinánd király politikájában legalább is annyi spanyol elem volt, mint amennyi németet látnak benne történetíróink. A spanyol hatalom elleni küzdelem német és lengyel területeken a protestantizmust erősítette meg és a tömegek támogatását szorgalmazta. Így erősödött meg a lutheri mozgalom, amely mellett az erdélyi németek tartottak ki ; a kálvini mozgalom, amelyhez a tiszántúli és erdélyi magyarság csatlakozott ; s a lengyel földről átültetett unitarianizmus. A protestantizmussal szemben a pálos helytartó a katolikus hatalmat képviselő Habsburgokra támaszkodott. V. Károly császár spanyol királyságából új és új seregeket küldött Ferdi-

nándnak, öccsének, ki a spanyol csapatokat Erdély átvételére indította.

A helytartó abban a feltevésben volt, hogy a király nagyobb haderőt küld Erdélybe s így a török és Petrovics a Habsburgok egész hatalmával találja szemben magát. A nápolyi Castaldo János néhány ezer német, olasz, spanyol katonája ellen azonban tekintélyes török haderő nyomult Erdélybe és a Marosvonal török kézbe került. Castaldo a kudarcot Fráter Györgynek, ez Castaldonak tulajdonította és ennek az ellentétnek vetett végett Castaldo azzal, hogy a helytartót megölette. Főleg azt rótták fel neki, hogy a királyi koronát, amely Izabella királyné birtokában volt, Ferdinándnak adta és ezért kapott bíbornoki kalapot, az esztergomi érsekségre való kinevezést ; az ellenpárt viszont Szapolyai János özvegyének és fiának eltávolításában, Erdély átadásában látta főbűnét és ezzel Petrovicsék érveit fogadta el. Castaldo árulónak tartotta, de véleménye nem lehet irányadó, mert sem Erdélyt, sem Magyarországot nem ismerte és ezzel a felelősség egész súlyát a bécsi udvarra hárította át ; aminthogy a király kénytelen volt a római Szentszék előtt kijelenteni, hogy a gyilkosság az ő parancsa folytán történt.

Arra, hogy az áldozat a maga korának talán legnagyobb politikai tehetsége és államférfia volt, csak halála után három századdal jött rá a kritikai történetírás.

A Ferdinánd királytól egybehívott pozsonyi országgyűlésen az erdélyi rendek is megjelentek, tehát a magyar állam egysége — a töröktől megszálva tartott területek kivételével — helyreállott. Ha valóban ez volt Fráter György álma,

úgy tragédiája nemcsak abból állott, hogy ezt nem érthette meg, hanem az egész magyarság tragédiájává lett azáltal, hogy az idegen kéz a nemzet erejét gyengítette, az ellenségét növelte meg a gyilkossággal. Ezt engedi sejteni az a bánkódás és vezeklés is, amellyel a király maga kívánt élére állani a felszabadító hadjáratnak, melyben V. Károly segítségének elmaradása folytán a török lett a győztes. Temesvárral együtt a Maros, Tisza és Duna folyók termékeny köze a moszlimoké lett, de azoké lett Petrovics Péter közelebbi birtoka, Lugos és Karánsebes is. Szolimán Castaldo eltávolítását követelte, mire annak nyomában viharként következett a Tisza balpartján felvonult török hatalomhoz való igazodás, amelyet Petrovics vezetése alatt most már a tiszántúli nemesség is követelt. Szolimán ügyesen kihasználta e fordulatot. A békét követelő Ferdinánd kérését elutasította és a Szapolyaiak visszahívására küldött üzeneteket, mire a rendek 1556 február 2-iki tordai országgyűlésükből Izabellát és János Zsigmondot visszahívták. Királyi pompával vonultak azok Kolozsvárra; odaköltözött Petrovics Péter, aki Fráter György örökét vette át és 1557-ben elkövetkezett haláláig Erdély helytartója maradt, mely a tiszántúli vármegyékkel Kassáig bővült. Csak az 1570 augusztus 16-iki speyeri szerződés Ferdinánd és János Zsigmond között hozták meg a kérdés végleges megoldását.

János Zsigmond a szerződésben lemondott a királyi cím használatáról és Erdélynek és részeinek fejedelemevé lett. A tiszántúli vármegyék ekkor alakultak szerződésszerűen Partiummá, az erdélyi fejedelemség «részeivé.» A török hatalom tehát

éket vert a Habsburgok és a Szapolyaiak, de nem Magyarország és Erdély közé, mert a történetírók nagy része éppen abban téved, hogy Erdélyt és a speyeri szerződésben először említett erdélyi fejedelemséget Magyarországtól elválasztják, holott a megállapodás azokat összeköti. Minden pontnál fontosabb volt ugyanis az a cikkely, amely szerint az erdélyi fejedelem a magyar király szuverénitása alá helyezkedett. Nem pusztán azért, mert gyakorlatilag nem tudott elérni többet annál, amit annakidején Fráter György elért, hanem sokkal inkább azért, mert ezzel a magyar állam szuverénitásának osztatlansága változatlanul megmaradt.

Joggal tehető fel ezek után az a kérdés, hogy milyen viszony alakult a szultánnal. A szultán joghatóságot az egész terület fölött magának igényelte és maga vontta meg Erdély viszonyát a Portához abban az athnamében, amelyet 1566-ban János Zsigmond részére megküldött és amelyben Erdélyt az ő felsősége alatt álló választófejedelemséggé nyilvánította. Gyorselőnyomulásával azíránt is reményt keltett, hogy védencét királlyá teszi és Budát is neki adja, de a szultán halála után az erdélyi hadak visszavonultak és így jött létre — Zsigmond lengyel király bevonásával — az 1570-iki speyeri szerződés.

Erdély közjogát a kormányzati függetlenség, a magyar király és a magyar állam szuverénitása keretében való megmaradás szabta meg. Választófejedelemség jellegét, szabatosabban a szabad fejedelemválasztás jogát Bécs és Sztambul egyformán elismerték.

Hosszú volt az a harc, amely a speyeri szerződéssel nyugópontra jutott.

Még több és súlyosabb volt azonban az a veszteség, amit ez a harc az ország és a lakosság lelkében és vagyonában okozott. Három évtizeden át a keleti országrész nyugalalmát véres háborúk dúlták fel, a szokások eldurvultak, az élet- és vagyonbiztonság megszűnt. János Zsigmondot gyermekése óta pártok szeszélyei dobálták és nem tudott elég gyorsan alkalmazkodni minden fordulathoz, amely magával rántotta őt. Azért mondják róla, hogy egymás után volt katolikus, lutheránus, kálvinista és unitárius, hogy jellemezzék az akaraterő hiányát, mi helyként vitte őt a szélben.

Korai halála után a rendek somlyai Báthory Istvánt választották fejedelemmé, holott a speyeri szerződés értelmében a magvaszakadt János Zsigmond birtokai a magyar királyra szállottak át. Miksa király azonban nem ragaszkodott az átadáshoz, mert az új fejedelem a magyar királynak hűséget fogadott és Erdélyt a király jóváhagyásával tartotta meg. Bécsből megkísérelték ugyan, hogy Báthoryt megbuktassák, de a kerelőszentpáli csatában (1575) nem pusztán a fejedelem vetélytársa, Bekes Gáspár szenvedett vereséget, hanem a lengyel trónt is Báthory Istvánnak, az erdélyi fejedelemséget pedig a Partiummal együtt Báthory Kristófnak, István öccsének kellett átengedniök, akit bátyja helyettesének választottak.

Annak ellenére, hogy ez a választás az 1576-iki medgyesi országgyűlésen azt jelentette, hogy az Erdélyt igazgató vajda vagy fejedelem a maga megerősítését a lengyel és nem a magyar királytól kapta, semmit sem változott a speyeri szerződésnek az a része, amely a magyar állam szuverénitásának oszthatatlanságára vonatkozott. Nem pedig

azért, mert az 1581-ben István lengyel király befolyására megválasztott Kristóf fia, Zsigmond az 1595 január 28-án Prágában Rudolf császárral megkötött szövetségi szerződésben szintén hozzájárult a speyeri szerződés azon cikkelyének elismeréséhez, hogy a magyar király iránt hűségesküvel tartozik, tehát nem ragaszkodik az erdélyi állam szuverénitásához. Mivel Erdély és a Partium között különbséget tett, az is következett belőle, hogy az erdélyi fejedelem a kettőt nem egyforma joggal bírja, tehát a király Zsigmondot *«liber princeps»* jelzéssel nem független, hanem szabadon választott fejedelemnek volt hajlandó elismerni.

Az áldozatot — a Báthory István vívmányától való eltérést — Zsigmond nem ok nélkül hozta meg; az ok a török hatalom fenyegető magatartásában, helyi közegeinek meg nem szűnő pusztításaiban és támadásaiban rejlett. Bármilyen szempontból nézzük is azonban a megállapodást, államjogi vonatkozásban alig látunk eltérést a speyeri és prágai szerződések között.

Új volt ellenben az, hogy Báthory Zsigmond a török hatalommal nyíltan szembefordult. Feltehetőleg ez kívánta meg azt a hátvédet is, amelyért olyan nagy árat fizetett — nem Miksa császárnak, akinek idegen miniszterei ezt nem kívánták —, hanem Miksa királynak, akinek magyar tanácsosai a magyar államhoz való csatlakozás gondolatához ragaszkodtak és azt a katonai támogatás előfeltételeül kötötték ki.

A gondolat nem Erdélyben született meg, mert bármennyit szenvedett is az a török becsapások miatt, a fejedelem kitartott a török szövetség mellett. Erdély politikai élete a Szapolyaiak óta

inkább a lengyel-török, mint nyugati viszonylatban folyt, egészen addig, amíg a török pusztítások miatt a közvélemény a magyar király felé fordult. Nemcsak a fiatal, meggondolatlan, tettekre kész fejedelem szeszélyében kell tehát keresnünk annak a tragédiának a gyökereit, amely tragédiát a gyakorlati kormányzásban megöszült, megfontolt és érdemes tanácsuraknak, Kendy Ferencnek, Kovácsóczy Farkasnak és másoknak 1594-ben történt kivégzése jelentett. A lakosság a töröktől félt, az elítéltek viszont a török orientáció hívei voltak, bár mindhárman köztisztületben állottak.

A Báthoryak csillaga ezzel delelőre ért. Somlyói Báthory Miklós fiai, István (megh. 1586) és Kristóf (megh. 1581) egymás után Erdély fejedelemivé lettek, sőt Kristóf halálakor István még ennek fiát, Zsigmondot is ellentmondás nélkül ültette a trónra. Lengyel udvarában máris újabb hajtásokat nevelt: Andrást, a későbbi kardinálist és Boldizsárt, mi azt mutatta, hogy a Szapolyaiak gyöngé nemzetségét egy új erőteljesebb dinasztia váltja fel. János király törekeny egészsége, fiának tehetetlensége fölött magasan emelkedett ki Báthory István széleskörű iskolázottsága, diplomáciai ügyessége, nagy tapasztalatai, céltudatos és rendszeres kormányzata. Új kormányzati rendszer alakult, melynek negyedszázados tartama (1571—95) Erdély történetében külön fejezetet alkot; egyikét a legnyugalmasabbaknak és a legszebbeknek, ellentétét annak a zavaros, tülekedő korszaknak, mely a mohácsi csatától János Zsigmond haláláig terjedt. A Szapolyaiak idejében a részek öncélúsága kész akadály volt az összesség haladásának.

Ha korhatárokat lehet vonni, akkor a Szapolyaiak és a Báthoryak korát valóban éles vonalak határolják. E vonalakat még élesebbé teszik azok a vallási küzdelmek, amelyek a magyar földön sem jelentettek kevesebbet, mint Németországban, Németalföldön, Svájcban és Angliában. Lényegesebb különbség csak abban volt észlelhető, hogy a küzdelem helyi szempontok szerint tagolódott és az eredmény helyenként eltérő lett.

Az erdélyi szászoknál a reformáció terjedése azzal a mozgalommal párosult, amely halványabb vonásokban a többi németeknél is észlelhető volt és abban a diadalban ért véget, amely az erdélyi szászsgot a katolikus és református egyházaktól különálló német alakulattá tette. A valóságban egy új nemzetiség alakult, amely most már egyházi téren is különvált az erdélyi társadalomtól. Eddig csak a III. Béla királytól alapított szebeni prépostság, élt külön életet, mert a XII. században beköltözött szászok lelki ügyeivel foglalkozva is ki volt véve az erdélyi püspök rendelkezése alól és az esztergomi érsekség alatt állott. Most az összes erdélyi szászok a szebeni prépostságban egyesültek és együtt szakadtak el a katolikus egyháztól. Vezetőjük Honterus János (családi néven Johann Brass) volt, aki a baseli és krakkói egyetemekről hazatérve Brassóban nyomdát alapított és ott nyomatta ki 1543-ban a protestantizmus bevezetéséről írt, Luthertől jóváhagyott művét. Nyomában az erdélyi szászok a lutheri reformációhoz csatlakoztak.

A magyar és székely lakosság között a reformáció eredetileg lutheri alakjában terjedt el,

később azonban a németországi lutheránusok, a svájci zwinglianusok és a genfi kálvinisták közt folyt viták és eltérések nyomán egyre radikálisabb irányt vett. Így történt, hogy a Partiumon át jelentkező reformáció a kálvinizmusnál állapodott meg és hogy ez a lengyel földről behozott unitárius egyház kialakulásában nyert befejezést. Azért voltak egyesek, akik — mint az elmagyarosodott szász Heltai (Helth) Gáspár és Dávid Ferenc — kezdetben lutheránusok és lettek kálvinistákká, végül unitáriusokká. Magáról János Zsigmondról is azt mondták, hogy a katolikus, lutheránus, kálvinista és unitárius tanokat egymásután tette magáévá.

A katolikus püspöki szék 1542 óta nem volt betöltve; mikor az utolsó püspök, Bornemissza Pál, 1556-ban a hazatérő Izabellának és János Zsigmondnak vonakodott meghódolni és Ferdinánd híveként távoznia kellett, az országgyűlés a püspöki javakat a katolikus Izabella és akkor még katolikus fia eltartására foglalta le. Ez a kálvinistává lett Petrovics műve volt, a rendelkezést pedig az ingatag hitű János Zsigmond hagyta jóvá. A katolikus Báthoryak viszont a jezsuitákat hívták be és megengedték, hogy a főurak birtokaikon katolikus papot tarthattak. A Partium katolikus egyházát a váradi püspökség szekularizációja bénította meg.

Nagyobb vitát eredményezett az a kérdés, hogy valóban a vallásszabadság biztosításának tekinthető-e az a határozat, melyet a tordai országgyűlés 1557-ben a hit szabad megválasztása iránt hozott. *Szekfü Gyula* megállapítása szerint ez nem «elvi tolerancia» volt, hanem a felekezeteknek

saját súlyúknál fogva való gyakorlati érvényesülése. Így jött létre a négy államilag elismert egyház: a katolikus, lutheránus, kálvinista és unitárius «recipíált» egyházak. Bajos volna ezeket «államvallások» gyanánt értelmezni, mert a katolikus egyháznak az erdélyi «államban» már nem voltak javai.

A három elismert «nemzet» és a négy elismert vallás egyikében sem találjuk meg a románokat, akik idegen fajhoz és idegen egyházhoz tartoztak. Ez a kérdés eddig — bár nem teljesen — figyelmen kívül maradt, bár a kérdésnek ezt a mellőzését semmi sem tette indokolttá. Elsősorban figyelmen kívül maradt az orthodox egyháznak az a hatalmas terjeszkedése, amely a XVI. század egyik legfontosabb eseménye volt és amelyről ma már tiszta kép áll előttünk, másodsorban az erdélyi orthodox egyház közelebbi története. Említettük, hogy az orthodox románok az orthodox szerbek felsősége alá kerültek és az erdélyi románság a görögök és szerbek prédájává lett; nyelve tele volt görög és szláv elemekkel.

A lutheránus szászok és a kálvinista magyarok megkísérelték ugyan megnyerésüket, de fáradozásaikat kevés siker koronázta.

Fontosabb szerep jutott az aldunai románságnak abban a nagy felszabadító háborúban, melyet a század végefelé a török ellen Bécsből megindítottak.

Ennek a hadjáratnak a régi magyar királyok jogcímeinek felhasználása mellett Dalmácia, Bosznia, Szerbia és az aldunai fejedelemségek felé való elindítása természetyszerűleg vont maga után annak szükségességét, hogy Erdély, Moldva és Havas-

alföld keresztény fejedelmeit a török hálójából kiragadják és a szultán ellen fordítsák.

A szövetségi tárgyalások Rudolf és Báthory Zsigmond, a magyar király és az erdélyi fejedelem között 1591-ben indultak meg és ettől kezdve mindkettő magának igyekezett biztosítani a román fejedelmek szövetségét. Ez a párhuzamos törekvés eddig nem nyert kellő méltatást, pedig itt voltaképpen két kormányzat versenyéről volt szó. Elsőnek nem is Báthory, hanem Rudolf vonult fel és szövetkezett 1594 augusztus 16-án Jasiban — ahol kiküldöttei megjelentek — Áron moldvai vajdával. Azután a lugos-karánsebesi bánság szerbjeit fegyverezte fel, kiket a török csak nehezen tudott megverni. A vereség után az erdélyi törökbarát párt megtörésével folytatta munkáját és 1595 január 28-án már létrejött Prágában a szövetségi szerződés, mely a törökkel szembekerült Báthory Zsigmond mögé a király hatalmát állította. Megalkotójának a bihari kispalota Bocskay Istvánt kell tekintenünk, kinek szemei előtt az aldunai vajdaságok megszerzése lebegett, mi Erdély felsősége alatt a Tiszától a Fekete-tengerig terjedő egész terület megszerzését jelentette volna. Ugyanez volt azonban az a terület, amelynek birtokára Bécsben vágytak és ezért olvassuk a prágai szerződésben azt a változatot, hogy Rudolf a törökkel megkötendő békébe a fejedelemmel együtt Moldvát és Havasalföldet is be fogja foglaltatni. A szövetség külső jelét a fejedelemnek Mária Krisztina főhercegnővel tervezett házassága volt hivatva megadni és a vonatkozó szerződést szintén Bocskay kötötte meg. A hadműveleteket a lugos-karánsebesi terület csapatai kezdték meg, míg az

erdélyi hadsereg Bocskay vezérlete alatt Havasalföldre vonult és a dunamenti Gyurgyevónál döntő győzelmet aratott Szián pasa nagyvezér fölött, sőt a próféta zöld zászlóját is zsákmányul ejtette (1595 augusztus 23).

Bocskay gyors előnyomulása sejteni engedte, hogy Zsigmond fejedelemnek is kialakult aldunai tervei voltak. Erre mutat az, hogy Áron Moldvában, Mihály Havasalföldön az ő segítségével kerültek a trónra; hogy amikor Áron Rudolf királyhoz pártolt, Zsigmond elűzte őt, csapatait azonban Moldva helyett Havasalföldre vezette, mert az ottani vajda meghódolt és Erdély alattvalójának tekintette magát. *Seton-Watson* a románok történetéről írt munkájában azt állítja, hogy Mihály vajdának 1595 május 20-án, a moldvai vajdának pedig 25-én az erdélyi fejedelemmel megkötött szerződése a töröknél rosszabb uralmat hoztak a két ország népére, ezt azonban bizonyítani nem tudja, mert a balkáni románok a török uralom alól szabadulni törekedve keresték a fejedelem szövetségét. Mihály azonban Rudolffal is szövetkezett a török «vagy más ellenség» ellen (*contra Turcos aliosque hostes*), tehát Báthory ellen is, mert Básta György, a Kassán rendelkező császári tábornok utasítást kapott arra nézve, hogy Mihály vajdával összeköttetésbe lépjen.

A prágai szerződés értelmében Báthory Zsigmond az erdélyi fejedelemséget a magyar királyság integrás részeként birta és ezt a magyar országgyűlés is becikkelyezte (1595: LVI. §); annak látta Erdélyt Rudolf király is, aki rokonát, Mária Krisztina főhercegnőt Zsigmondhoz adta feleségül. Ha így áll is a dolog, egy pillanatra meg kell áll-

nunk annál a múltó politikai alakulatnál, melyet Báthory a török rovására, Erdélyből, Moldvából és Havasalföldből, a szultán három adófizető országából épített fel. Áron és Mihály vajdák meghódoltak neki; csapatai a temesvári török helyőrséget kötötték le, Lippát, Aradot és Borosjenőt megszállották. Ettől a sikertől fedezve vonult Bocskay Havasalföldre, ahol Mihály fejedelem erdélyi csapatai és Báthorytól küldött magyar kapitányai már 1595 elején az Alduna vonalának birtokában voltak. Nikápoly megvétele a régi kereszteshadjárat emlékeit idézte fel, mire Mihály vajda május 25-én az erdélyi fejedelemnek hűséget esküdött. Nyomon követte június 3-án a Zsigmondtól trónra ültetett István moldvai vajda is és ezzel az erdélyi fejedelem az aldunai vajdaságok birtokába jutott. A sikert magyar sikernek kell tekintenünk, nem pedig annak a nem bizonyítható feltevésnek, mintha Erdély, Moldva és Havasalföld románjai egy nagy román államot alkottak volna meg. Erdély magyar fejedelme volt az, aki köré a balkáni románság tömörült; az aldunai románok a fejedelemtől adott magyar tisztek alatt, magyar segítséggel szabadították fel magukat a török uralom alól.

Hogy az érdem Erdélyé volt, annak bizonyítékát látjuk abban, hogy Szinán pasa nagyvezér százezer emberrel vonult Erdély ellen, tehát ott kereste a baj fészket. Arra menekült Mihály vajda, Zsigmond fejedelem hűbérese is, mikor a törökök megrohanták. Az akkor még jelentéktelen Bukarest és Tergovist főváros egymás után elestek, az erdélyi csapatok azonban gyors menetben átkeltek a Kárpátokon és október 28-án Tergovistot,

november 30-án a dunamenti Gyurgyevót is visszavették. Moldvát azért nem sikerült megszerezniük, mert az a lengyelekre támaszkodott és az erdélyi csapatok Szinán támadása folytán két ponton nem harcolhattak. A lengyelek Zsigmond jelöltjét tették és helyette Mohila Jeremiást ültették a vajdai székbe, aki nem az erdélyi fejedelmek, hanem a lengyel királynak fogadott hűséget.

Bécsben hamar észrevették, hogy Erdélyből milyen hatalmat lehet kiépíteni és Báthoryt a királyi udvarba hívták meg. Fényes prágai fogadtatása (1596 február 7.) és a magyar országgyűlés hallgatólagos hozzájárulása azt mutatták, hogy Erdély aldunai sikereit nem kívánják elvitatni tőle. Nem lehetetlen, hogy a török hadi készülődés hírei bírták az udvart ez elismerésre, hogy a győztes erdélyi haderő támogatását maguk részére biztosítsák. Amíg Mihály vajda hűsége fejében Zsigmond fejedelemtől magának Erdélyben kért birtokokat, addig Báthory Szinán ellen vonult, mikor az a Partium felé igyekezett, de a mezőkeresztesi csata elveszett (1596 október) és a török Rudolf és Báthory közé került. Erre az utóbbi a következőkért félve a trónról való lemondás mellett határozott. A vonatkozó szerződés csak 1597 december 23-án jött létre és adta Zsigmondnak ugyanazokat az Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségeket, amelyeket annakidején János Zsigmond megkapott és választotta el tőle Mária Krisztina főhercegnőt, kit a boldogtalan férj nem kívánt megtartani. Báthory 1598 tavaszán elutazott, Erdély pedig a király birtokába ment át. A magyar állam területi épsége — a török hódoltság kivételével — ismét helyreállott.

Birtokainak vesztét látva Zsigmond, még 1598-ban Lengyelországon keresztül ismét visszatért Erdélybe, hol jelentékeny számú hívei voltak és 1599 elején már nem a magyar király, hanem Báthory András javára mondott le. Zsigmond maga vitte keresztül a bíboros megválasztását az országgyűlésen, maga vált el Mária Krisztina főhercegnőtől, aki egy tiroli kolostorba vonult vissza és maga fosztotta meg Rudolfot attól, hogy Erdélyt átvehesse. Ő maga Lengyelországba ment és onnan maga helyett Andrást indította Erdélybe.

Zsigmond a Habsburgok ellen játszotta ki a bíborost akkor, amikor utódjává tette és Erdély trónjára ültette. Még jobban meglepte a hír a lengyel és magyar királyokat és ezért kérte a bíboros fejedelem az előbbit, hogy Rudolfnál az ő elismeretése érdekében közbenjárjon. Mihály vajda a Habsburgoknak és András fejedelemnek is hűséget esküdött, tehát az egymással szembenálló felek mindegyikével szövetségben állott és mivel Rudolf többet ígért, Erdélybe vonult. A fejedelmi hatalom alá kényszerített székelyek a vajda ígéretei után melléje állottak és így következett el az október 28-iki szebeni ütközet, amelyet Báthory András elveszített. Mihály vajda november 1-én Gyulafehérvárra vonult és a fejedelmi palotában rendezkedett be, a menekülő bíborost azonban a székelyek megölték és levágott fejét a vajda elé az asztalra tették.

Bár Mihály Erdélyt magának szerette volna megtartani, nem titkolhatta el, hogy azt Rudolf és nem a maga részére hódította meg; az általa összehívott országgyűlésen az esküt Rudolf és nem a maga részére vette ki, magát az erdélyi rendek

előtt Havasalföld vajdájának és a «német császár» erdélyi kormányzójának nevezte. Önkénykedései ellen a rendek szintén Rudolf királyhoz folyamodtak. Az udvar nem kívánt felelősséget vállalni értük, sőt Basta György kassai tábornok útján Erdélyt is magához kívánta venni. Rudolf a vajdát Havasalföld birtoklására utasította és ebből az 1600 őszen kelt királyi rezolúcióból látszott az, hogy a magyar király Erdélyt a magyar állam részének, Mihályt a maga helytartójának tekintette ; a Partiumról nem volt hajlandó tárgyalni ; a vajdát Havasalföld birtokára szorította. Moldvát pedig nem tekintette Mihály vajda birtokának.

Basta ezekután Erdélybe vonult és a kegyetlenkedések miatt elkeseredett rendekkel egyesülve Mihály csapatait szeptember 18-án Miriszló mellett megverte. A vajda Moldva felé távozott, de a lengyelektől szenvedett vereséget és Moldvára Havasalföldre nézve is el kellett ismernie a lengyel fennhatóságot. A lengyel csapatokkal érkezett Báthory Zsigmondot az erdélyiek ismét fejedelmükké tették, mire Basta tábornok a fegyvertelenül menekülő Mihályt Kassán keresztül Prágába irányította. Rudolf kegyeibe fogadta őt, de csak azért, mert már Havasalföldet is csak a magyar király iránt leteendő hűségeskü ellenében engedték át neki. Mikor hazatért, a három országot — Erdélyt, Havasalföldet és Moldovát — a szultánnak kínálta fel. Levelei Basta kezébe kerültek. A tábornok előbb Báthory Zsigmond ellen használta fel a vajdát, de mikor a fejedelmet 1601 augusztus 3-án Goroszlónál megverték, a vajdát 19-én vallon és német — tehát nem ma-

gyar — katonáival megölette. Román katonái védelmére sem keltek.

Mihály vajda személye körül a román történetírás legendákat szőtt, melyeket csak a források egybevetésével sikerül eloszlatni.

A vonatkozó források szerint nem nélkülözte a bátorságot, Erdélyt azonban magyar segítséggel, magyar csapatokkal, magyar kapitányokkal hódította meg. Magyar nyelvet használt az ország igazgatásában és a magyar királynak volt a helytartója. Legendának kell minősítenünk azt a tetszetős nyugati elképzelést, hogy ő az alsóbb osztályokkal a magyar feudalizmus ellen szövetkezett és így a demokrácia vértanuja lett volna. Magyarországon nem volt feudalizmus, Mihály vajda pedig azokkal szövetkezett, akiket mások ellen ki tudott használni. Báthory Zsigmondot a török ellen használta fel, a törököt a Habsburgok ellen, Erdélyt Moldva ellen, saját katonáit pedig a polgári lakosság ellen. Látszólagos volt az is, mintha ő alkotta volna meg Erdély, Moldva és Havasalföld hármasságát, mert azt Báthory Zsigmond alkotta meg és az erdélyi fejedelemtől a magyar király Mihály vajda segítségével csak visszavette. Mikor látta, hogy saját országa csak függőség lehet, a török oldalára állott és ezért halállal lakolt. A román faj egyesítését nem találjuk meg fordultatos politikájában, mert ennek a politikának gyümölcse az a zavar lett, amelyből Basta György Báthoryt 1602-ben végleg elűzve Erdély korlátlan birtokát és elnyomását halásztta ki.

Ez lett az eredménye Báthory szeszélyes, kapkodó eljárásának. A spanyol hegemonia szekerébe

fogott Erdély tönkrement ; a diadalt a török szerezte meg ; Moldva és Havasalföld a lengyelek birtokába került. A török földre menekült erdélyi emigránsok 1603-ban az unitárius székely Székely Mózes vezetése alatt visszatértek ugyan, de Brassónál vereséget szenvedtek és attól kezdve Basta rendelkezett a temetővé lett fejedelemséggel.

Visszatekintvén megállapíthatjuk, hogy a török elhelyezkedése folytán megszakadt az összeköttetés a király és a keleti országrészek között. Az utóbbiak — Erdély, a Partium és a lugosi bán-ság — önálló kormányzati egységet alkottak, amelynek alapját Erdély és az erdélyi három társadalmilag és politikailag megszervezett nemzet alkotta. Ez a kormányzat a magyar állam keretében, a magyar király felsősége alatt állott, de az egyik oldalon nem tudott kitérni a török hatalom nyomása és bizonyos felsősége alól, a másik oldalon pedig a Habsburgokkal szemben Lengyelországra támaszkodott. Mint a magyar király megbízásából vagy annak elismerése mellett kormányzott terület bizonyos függetlenséget élvezett, de sem a magyar szuverénitás keretéből, nem lépett ki, sem más szuverénitás keretébe nem lépett át. Nem hozható tehát egy színvonalra Moldva és Havasalföld fejedelemségekkel, melyek a török birodalom közvetlen tartozékai voltak, a török hatalom időleges gyengülésekor pedig az erdélyi fejedelem hatáskörébe és rendelkezése alá kerültek.

V. A PROTESTÁNS FEJEDELEMSÉG.

1605—1660.

Az erdélyi fejedelemség történetét leginkább arról a korszakáról ismerik, amely Bocskay felépésével kezdődik. Ebben a korszakban Erdély fejedelmei, az előbbi korszak fejedelmeitől eltérően, protestánsok voltak és a kálvini egyház tanait vallották. A XVII. század protestáns mozgalmában Erdély területi nagyságát meghaladó szerepük Európaszerte ismertté tette őket; a protestáns kormányokkal fenntartott összeköttetések jelentékenyen meghaladták azokat, amelyekben a Szapolyaiak és Báthoryak a korabeli uralkodókkal voltak.

Az a lendület, amellyel Bocskay 1605-ben fegyvert fogott, azoknak a leírhatatlan szenvedéseknek volt betudható, amelyeken a lakosság átment és amelyeket Basta irgalmatlan és lelketlen kormányzata elviselhetetlenné tett.

Bocskay István, mint Báthory Zsigmond diplomatája alkotta meg az 1595-iki prágai szerződést, amely Erdélyt a magyar királysággal egyesítette; ő vezette azokat az erdélyi csapatokat, amelyek Havasalföldet a török uralom alól felszabadították és fejedelmét Erdély hűbéresévé tették. A mezőkeresztesi csata után visszavonult a közélettől. Ekkor lépett érintkezésbe a bujdosó erdélyi hazafiakkal, akik Barbiano di Belgiojoso kassai parancsnok zsarolásai és erőszakosságai elől ide-oda

vándoroltak és akik között iktári Bethlen Gábor volt a legtekintélyesebb. Titkos levelezésük vonta magára Belgiojoso figyelmét, a spanyol katona bosszúja pedig Bocskay ellenállását, az üldözöttek élére állását váltotta ki. A vihar a bihari hegyek nyugati lejtőjéről 1604 őszén indult el és egy hónap múlva, november 11-ikén Bocskay már Belgiojoso székhelyére, Kassára tartotta bevonulását.

A török ügyesen használta ki a fordulatot. Kassára követet küldött és Szapolyai János példájára Magyarország királyául kívánta elismerni Bocskayt, mert azt hitte, Rudolf ellen vonulhat vele és Buda után Bécset is megszerezheti. Bocskaynak valóban eszében volt a német kiverése a felsőmagyarországi vármegyékből, de az, ami után először nyúlt, nem a királyi hatalom lidércfénye, hanem Erdély birtoklása volt. Az erdélyi szászok kitartottak ugyan Rudolf mellett, de a székelyek Bocskay mellé állottak; a császár hű havasalföldi vajda a vesztes németektől a diadalmas Bocskayhoz csatlakozott, kit előbb választottak Magyarországra, mint Erdély fejedelmévé (a szerencsi országgyűlésen, 1605 április 20-án; a medgyesi országgyűlésen, 1605 szeptember 14-én). A kérdés is inkább azok körül a területek körül forgott, amelyek Erdélyen kívül a Tisza vidékén feküdtek és amelyeket Rudolf király megbízottai visszaköveteltek. Mivel pedig a győztes Bocskay volt és nem a király, a kérdéses területeket a magyar király jogán Bocskay bírta. Még az 1606 szeptember 24-én létrejött bécsi szerződés (bécsi béke) sem ment tovább annál, hogy a király megbízottaitól beiktatott fejedelem

életében a rendek neki és nem a királynak fognak engedelmessé válni. Csak a szabad fejedelemségválasztás jogának elismerése vezetett ahhoz a rövid időszakhoz, amikor Erdély független államiságáról beszélni lehet. Nagy jelentősége volt a november 11-én aláírt zsitvatoroki szerződésnek is, amelyet Bocskay közvetített a király és a szultán között és ezzel Erdély nemzetközi státusát alátámasztotta. Halála (december 29.) érzékeny veszteséget jelentett a magyaroknak, de a két szerződés messze túlélte alkotóját. A további megállapodások, a magyar kérdés újabb fordulatai hosszú ideig a bécsi szerződés alapjára helyezkedtek.

Az igazi ellentét a kettévált magyar közjogi állásponton, nem pedig a bécsi vagy prágai kormány és az erdélyi fejedelem között alakult ki. Nem Rudolf idegen tanácsosai, hanem az ő magyar kormánya volt az, amely Erdélyt feladni vonakodott, Báthory Zsigmond óta majdnem minden országgyűléssel kapcsolatban felvetette a fejedelemség meghívását és a magyar parlamentben való képviseltetését. A királypárti magyarság a régi magyar állam területi épségének és a magyar szuverénitás osztatlanságának alapján állott; vele szemben az erdélyi fejedelem a keleti országrészben — Erdélyben, a lugos-karánsebesi bánságban, a Partiumban, majd ennek új területein — a szabad rendelkezés jogát követelte. Külön és nem érdektelen jogtörténeti kutatás tárgyát képezhetnék azok a tárgyalások, amelyek folyamán Bocskay protestáns utóda, Rákóczi Zsigmond éppen emiatt engedte át helyét a katolikus Báthory Zsigmondnak, aki a magyar országgyűlésre valóban elküldötte követeit. A feje-

delemnek Thurzó György nádorral való találkozásán (1610) már a két magyar kormányzat azonos jellegéről és szövetkezéséről tárgyaltak; ideértve az aldunai román fejedelemségeket is, amelyeket a király a magyar koronához tartozó függőségeknek ismert. Ebben a keretben mozogtak a korabeli megállapodások; utolsóként az 1613-iki szerződés is, melyben Erdély ismét a magyar államjogba illeszkedett.

A török sietve készülődött a Habsburgokkal egyezkedők ellen és a hozzámene kült Bethlen Gábort vitte magával. Báthory fejedelem a Báthory Zsigmond által elfoglalt Lippát és Borosjenőt is kész volt a töröknek adni, sőt Várad átengedésétől sem idegenkedett, de az ő ideje már elmúlt és még 1613-ban merényletnek esett áldozatul.

Bethlen annak a törökbarát pártnak a programjával jött, amelyet annakidején Báthory Zsigmond megsemmisített, Bocskay diadalra emelt és amelynek elejtése miatt Báthory Gábort meggyilkolták. Az erdélyi unió politikájának a gyilkosság véget vetett, de a Partium a királyhoz pártolt és Bethlen már csak a tulajdonképeni Erdéllyel rendelkezett. Igaz, hogy a török teljes erővel támogatta és az aldunai vajdákat is az ő támogatására utasította, de mégsem volt a fejedelem annyira erős, hogy a megegyezés elől kitérhetett volna. Így jött létre az 1615 május 6-iki egyezmény, amely Erdélynek szabadon választott fejedelmét a király felsőbbsege alá helyezte.

Bethlen tehát ugyanazt a szerződést volt kénytelen megkötni a magyar királlyal, amely miatt

a fejedelmi trónt magának igényelte. Úgy látszik, a török is tovább akart menni azon az úton, amelyen a fejedelmi trón ellenében áldozatokat követelt tőle, a bécsi udvar viszont azzal ártott neki, hogy Borosjenőt és Lippát, amelyek észak felé Váraddal, délfelé Lugossal együtt Erdély elővédét alkották, a töröknek ígérte oda. Bocskay megígérte ugyan Borosjenő és Lippa átadását, de azt sem ő, sem Rákóczi, sem Báthory Gábor nem eszközölte. Bethlen is addig húzta az átadást, amíg a török követelése miatt 1616-ban Lippát oda nem adta. Mély elkeseredésében tágabb teret nyitott a királlyal való megegyezés előtt és így jött létre Nagyszombatban az 1617 július 31-iki szerződés, amely az 1615 május 6-iki szerződést megerősítette. Bethlen ezen az alapon — az únió alapján — mindaddig megmaradt, amíg az európai politika fordulatai arról le nem térítették.

Készséggel megengedjük, hogy ezek a szerződések és egyéb megállapodások mindkét fél részéről nagy tartózkodással jöttek létre, de az is kétségtelen, hogy azokkal Magyarország és Erdély viszonyát rendbehozni, a kérdéseket ilyen irányban tisztázni törekedtek. Az is hihető, hogy Bethlen Lippát kénytelenségből adta át, emiatt azonban mély felháborodás tört ki a királpártiak körében, ahol Bethlent ígéretei és fogadkozása ellenére törökbarátnak ismerték.

Feltehetőleg Bocskay sikerei keltették benne azt a benyomást, hogy amily mértékben nyomul az Alduna felé a német hatalom, ugyanolyan erővel megy előre a török Ausztria irányában. Ő maga is a körülményekhez szabta magát: vagy

maga vezeti a magyart keletre és ezzel csavarja ki Bécs kezéből a fegyvert, vagy pedig a törököt segíti előre nyugat felé, de a keresztény országok megvétele a moszlimok helyett magának igényeli. Erdélyt és függőségeit a Partiumot és a lugoskaránsebesi területet magyarnak kívánta megtartani; Lippát a török már elvenni készült, a császár pedig a töröknek ígérte oda. Ez a török-német együttműködés Erdély ellen igazolta Bethlen fenti elgondolását, mely szerint a magyar erők összefogása mellett vagy a törököt, vagy a németet kell hátraszorítani. Lippa átadása (1616) egyéb okokból is fontos esemény volt, mert Várad és Lugos között megszakadt az összeköttetés; attól kezdve már csak Borosjenőn át lehetett közlekedni az északi és déli területek között; a török hatalomnak a bécsi kormány hibájából Erdély rovására való megnövekedése Bethlent — akinek Lippa átengedését rovására írták — Bécs ellen fordította.

Ezért kapcsolódott bele azokba a mozgalmakba, melyek az európai protestáns fejedelmeket a császárral szemben fegyveres koalícióba egyesítették, a protestánsok segítségével bízó cseheket pedig forradalomra bírták. A forradalom a cseh husziták radikális (ultraquista), lényegben kálvinista tömegéből indult ki, akik 1618-ban a kormányt magukhoz ragadták, az 1619-ben trónra lépő, erős katolikus érzelmű II. Ferdinándot pedig nem ismerték el Csehország királyául. Helyébe Frigyes pfalzi választót, a protestáns angol király kálvinista vejét választották meg és a kálvinista király védelmére a kálvinista Bethlent hívták segítségül. Bethlen 1619 nyár végén Kassán át,

ahol Rákóczi György partiumbeli főúr csatlakozott hozzá, Pozsony felé igyekezett, amely október 16-án kaput nyitott neki. A nádortól összehívott országgyűlés a fejedelem oldalára állott és a magyarságnak ez az egységes frontja bírta rá Ferdinánd királyt arra, hogy Bethlent ne csak a Partium birtokában erősítse meg, hanem Oppeln és Ratibor szokásos felkínálását is megtegye. A királytól való függő viszonynak Bethlen ezúttal sem mondott ellene, tehát a magyar állam területi és államjogi egységének gondolata még mindig éppen maradt. Az 1621 december 31-én aláírt nikolsburgi szerződésben a királyi címről is lemondott, Magyarországot a király kormánya alá bocsátotta vissza, maga részére pedig elfogadta Oppeln és Ratibor hercegségeket, Kassát és a munkácsi uradalmat, az egész Tiszántúlt és Felső-Magyarország néhány vármegyéjét. Mivel azonban Erdély még mindig a király névleges felelőssége alatt maradt, a török támogatását biztosítva és egyes protestáns hatalmakkal szövetkezve ismét Ferdinánd ellen indult, bár az 1624 május 8-iki bécsi szerződés sem lett jobb a nikolsburgi végzéseknél. Magyarország és Erdély államjogi viszonyában semmiféle változás nem állott elő, pedig a fejedelemnek az volt a célja, hogy most már török segítséggel szuverén hatalommá teszi magát. Mikor ez nem sikerült, a brandenburgi választófejedelem családjából vette nőül Hohenzollern Katalint és harmadszor is fegyvert fogott a Habsburg-király ellen. Az 1626 december 28-iki pozsonyi szerződés azonban csak a régi végzéseket erősítette meg; 1629-ben elkövetkezett halála után a hadjárataiban szerzett hét magyar vármegye 1630 elején ismét a király hű-

ségére tért és csak az 1621-iki szerződésben nyert munkácsi uradalom maradt Erdély birtokában.

Bethlen fáradozásait abban az irányban, hogy Erdélyt a magyar király szuverénitása és felsősége alól felszabadítsa, nem kísérte siker. A felső-magyarországi vármegyék is csak addig maradtak birtokában, amíg azt saját fegyvereivel és nevének varázsával meg tudta tartani. Ezért nem is abban látják Bethlen érdemeit, nem is abban keresik az ő nagyságát, amit nem tudott elérni és megvalósítani, hanem abban, hogy a bécsi kormány Magyarországot kormányzati függetlenségétől nem tudta megfosztani.

Abban az időben, mikor a politikai harc valósi kérdések köntösébe öltözött, Bethlen is a protestánsok elnyomását és üldözését választotta jelszó gyanánt. Ugyanazt, mint amivel a csehek a Habsburgok uralmát magukról lerázni törekedtek. Már első megmozdulásának hírnökét is ezért választotta meg Alvinczy Péter kassai református lelkészben, aki *Querela Hungariae* című röpiratában a magyar nemzet sérelmeit a protestáns egyház sérelmeivel kapcsolta össze. A valódi ok azonban az a lehetőség volt, hogy a Habsburgok birodalmának gépezetébe nyúlhat és szövetségeseivel együtt sarkaiból forgathatja ki azt a hatalmat, mely Erdély biztonságát fenyegette. Mátyás királyra gondolva már az is eszébejutott, hogy Csehország királyává lehet, amire a felkelő csehek üzenetei reményt nyújtottak. Bár pfalzi Frigyes a «téli király» minél szorosabb lett a szövetsége maga is arra gondolt, hogy a gyermektelen Bethlen birtokait magának szerezheti meg. Nemcsak személyes ambíciók fűtötték ezeket az ellen-

tétes törekvéseket ; mögöttük az egybetartozásnak az a háttere is látszik, amely a Habsburg birodalom átalakításában a magyaroknak szerepet kívánt juttatni. Ennek elismeréseként jött létre a cseh-magyar konföderáció pozsonyi szerződése, amely 1620 január 15-én a bécsi udvarral szemben a dunai országok együttműködésének alapjait rakta le. Talán messze menne az, aki úgy állítaná be a kérdést, hogy Bethlen — Bocskay nyomán, aki 1606-ban szintén megegyezett a csehekkel és osztrákokkal — egy középeurópai vagy dunai konföderáció feállítására törekedett. De annál határozottabban domborodott ki az a felfogás, hogy Erdély biztonságát a török és német hatalmak egyensúlyhelyzetével támasszák alá. Az egymással szembeállított két világhatalom között a kis Erdély nyugat felé közjogilag a magyar királyi trónra került Habsburg fejedelem alá tartozott, kelet felé a török Portának fizetett adót, amely alatt inkább sarcolási váltságot, mint nyugati értelemben vett hűbéradót kell értenünk. E két formaság mellett Erdély megővta önrendelkezési jogát és voltaképen az ezt kifejező kormányzati függetlenség az, mit a történetírók nem egyszer Erdély állami függetlensége alatt értenek. Ennek a kormányzati függetlenségnek a megalkotói Bocskay és Bethlen voltak, akik a királyt arra kényszerítették, hogy Erdélyt magárahagyja, de veszedelem idején melléje álljon. Ugyanazt érték el a Portán is, amely Erdély belső ügyeibe nem avatkozott, csak a Habsburgok esetleges támadása ellen biztosította határait.

Ehhez a politikai vezérfonalhoz hű maradt Rákóczi György is, akit már Bethlen utódának

szánt és akit 1630-ban fejedelemmé választottak. Az ő személyében tehát Bethlen politikája folytatódott és így alakult ki az erdélyi politikának az az egységes jellege, mely Bocskaytól kezdve kitüntette.

A király elismerése csak fegyveres beavatkozásának visszaverése (Rakamaz, 1631 március 15.) után, a kassai szerződésben történt meg (kassai béke, április 3.), amely a végleges hűség fejében a szabadválasztást helybenhagyta. Joggal feltehető volt az, hogy Magyarország és Erdély viszonya — ha egyáltalában élhetünk ezzel a kifejezéssel — inkább a titkos szövetség alapjára helyezkedett, de közelebbi vizsgálat után szabatosabb meghatározást kell keresnünk. Nem szabad eltévednünk abban a vitában, melyben az egyik fél Erdélynek mindent megadott és szuverén «államnak» képezte, a másik viszont a nemzeti függetlenségben is visszaélést keresett.

I. Rákóczi György uralkodását a munkácsi uradalom megszerzésével nyitotta meg és ezen a családi birtokon keresztül tekintett a Habsburgokkal viaskodó svédek felé, akiknek előnyomulása lehetővé tette, hogy az 1633 szeptember 28-iki eperjesi szerződésben Munkács megszerzését a király is elismerte. Rákóczi még tovább ment és az 1643 november 16-iki gyulafehérvári szerződésben a császár ellen operáló Torstenson svéd tábornokkal közös hadviselés iránt állapodott meg. Az 1644—45-iki hadjárat szerezte meg neki az 1645 április 22-iki munkácsi megállapodást a francia-svéd szövetség megbízottjával, Croissy márkival, ez pedig az 1645 december 16-iki linzi szerződést, melyben III. Ferdinánd királlyal megegyezett.

A «linzi béke» méltatása mindeddig abból a szempontból történt, hogy a protestáns vallás szabad gyakorlatát újból biztosította. Kevesebben emelték ki annakútján a Partiumnak az erdélyi fejedelemtől történt végleges megszerzését és ezzel az erdélyi «államnak» a Tisza vonaláig való terjeszkedését. Arról viszont általában megfélemedtek, hogy mindezek ellenében Rákóczi a külföldi megállapodásokat áldozta fel és ünnepélyesen mondotta fel külső szövetségeit.

Az a négy évtized, amely Bocskay fellépésétől a linzi szerződésig eltelt, a kálvini egyházat Erdély uralkodó vallásává tette. A századok német-lutheri egyházának kikapcsolódása folytán az egyensúlyhelyzet felbomlott ; a katolikus, unitárius és szombatos magyarok és székelyek a kálvinista fejedelem hatalmával kerültek szembe ; a szombatosokat elnyomták, az unitáriusok elfogadták a kálvinista hegemoniát, mi a kálvinista fejedelem jogkörének és hatalmának védelmében nyilvánult meg. A protestáns Erdélynek a francia és protestáns (angol-hollandi) államokkal és társadalmakkal a külföldi iskolázás folytán értékes kapcsolatai támadtak és a tiszántúli, erdélyi fiatalság a nyugati minták átültetésével igyekezett az erdélyi fejedelemséget átalakítani, a kor színvonalára emelni. A fejedelmi abszolutizmusnak a Stuartoktól elképzelt és kialakított, Erdélyben sem ismeretlen rendszere, a vele mérkőző és magyar földre is eljutott puritanizmus, a világi elemeknek az egyházi kormányzatban való érvényesülése olyan csatákhoz vezettek, melyeknek beható ismertetése nagy érdeklődésre tarthat igényt itthon is, de főleg nyugaton, ahol a hasonló mederben folyt küzdelemnek gazdag

irodalma van. A külföldi hatás ebben a vonatkozásban a régi magyar államjogi felfogástól való eltérést váltott ki, bár nem mernénk azt állítani, hogy ugyanez a hatás az isteni eredetű abszolutizmus alapköveinek lerakásához vezetett ; mert sem a kálvini jellegű fejedelemségben kikristályosodott fejedelmi hatalom, sem a bécsi kormányzat nem érték el azt a mélyebb réteget, amelyben a magyar államjogi fejlődés gyökerezett.

Az erdélyi «államnak» a *Partiumra* való kiterjedése az egyik oldalon a királyi hatalmat szorította ki a Tisza vidékéről, a másikon azzal a török hatalommal került közvetlenebb szomszédságba, mely Lippán keresztül Várad megszerzésére törekedett. Várad viszont annak a területnek a kulcsát képezte, amelyet Bocskay, Bethlen és Rákóczi *Partium* néven kívántak Erdélyhez csatolni.

Amennyire megerősödött otthon a fejedelmek hatalma és épült ki Erdélyben az a kálvinista kormányzat, amely hasonló nyugati törekvések vetületének volt tekinthető, a harmincéves háború mozgalmaiba való bekapcsolódás gyökeres változást eredményezett. Alig jutott Rákóczi György 1648 január 28-án a *Partium* birtokába, Munkácsra máris megjelent Radzivill herceg, hogy IV. Ulászló lengyel király nevében a török ellen szövetséget ajánljon. Ennek a lengyel érdekeltségnek a vonala már nem a Szapolyaiak családi összeköttetésein, hanem az erdélyi fejedelem és a Rákócziak munkácsi uradalmán keresztül indult el a lengyel földek felé, hol Ulászló király korai halála május 20-án Rákóczi trónjelöltségét robbantotta ki. Az erdélyi politika irányvonala északra tolódott el.

Azt gondolhatná valaki, hogy talán a svédekkel, franciákkal és lengyelekkel való kapcsolatok voltak előzményei annak, amiből az erdélyi fejedelemnek egyes hatalmakkal megkötött szerződésai támadtak. Ez azonban tévedés, mert az erdélyi «állam», a magyar állam integráns részeként volt ismeretes az idegen kancelláriák előtt. A bécsi kormány gondosan őrködött azon, hogy a magyar király szuverén területén alakult fejedelemség ne nyerjen elismerést a külső hatalmaktól. Igaz ugyan, hogy a német császárnak ugyanez a törekvése a magyar királlyal szemben kudarcra jutott, mert Magyarország nyilvánvalóan nem alkotta részét a Német Birodalomnak, Ausztria államisága pedig még nem öltött határozott alakot ; de a magyar király is meg tudta hiúsítani az erdélyi fejedelemnek szuverén uralkodóként való elismerését. Éppen ezért nem elég azt mondanunk, hogy Bethlen és a Rákócziak a franciákkal, svédekkel és egyéb hatalmakkal ilyen vagy olyan szövetségeket kötöttek, hanem közelebbről kell megnéznünk a szerződésleveleket és akkor nyomban észrevesszük, hogy azokat nem lehet olyan államszerződéseknek tekintenünk, melyekből szuverén állam elismerése volna kiolvasható. Klasszikusan erősíti meg ezt a beállítást az, hogy mielőtt a magyar király 1645-ben az erdélyi fejedelemmel szerződésbe lép, utóbbinak előbb le kell mondania külső szövetségeseiről ; ez a magyar király szuverénitásának burkolt elismerését jelenti.

Mindenesetre fennállott a fejedelemnek az a törekvése, hogy ebből a megkötöttségből meneküljön és I. Rákóczi György talán nem kis mértékben azért kívánt Báthory István nyomdokaiba lépni,

hogy a lengyel királyi trónról mint szuverén uralkodó igazgathassa Erdélyt, amely a Habsburg király szuverénításának keretébe tartozott. Lengyelországban 1588-tól 1668-ig a katolikus Wasák a svéd uralkodóház katolikus tagjai uralkodtak. János (Kázmér), a katolikus Wasa Zsigmondnak és Habsburg Konstancia főhercegnőnek fia, Rákóczi ellenében szerezte meg a trónt. A fejedelem azzal töltötte idejét, hogyan lehetne Lengyelország királyává ; bár fia fontosabbnak vélte, hogy a Portához való viszonyt rendezzék, a lengyel érdek olyan folyammá dagadt, amely őt is elragadta. Bécs és Varsó, III. Ferdinánd és János (Kázmér) országai ugyanis félköralakban vették körül a fejedelemséget. Az osztrák szövetség egyelőre a Lengyelországra támadó X. Károly svéd királyt szorította hátra, Károly azonban II. Rákóczi Györgyöt olyan javaslattal csalta ki semlegességéből, hogy egymás között osszák fel a lengyel birodalmat. Az 1656 december 6-iki szerződésben tehát a lengyel orientáció csúcspontját kell látnunk, mely a fejedelmet a lengyel korona felkínálásánál minden más fontosabb kérdéstől elfordította. Sokan voltak, akik a bizonytalan vállalkozás következményeire figyelmeztették, de a fiatal fejedelem belement a hadjáratba, mely 1657-ben az erdélyi haderő pusztulásánál ért véget. III. Ferdinánd a dán királlyal szövetséget kötött, a svédek a harapófogóból kisiklottak, Rákóczi pedig az őt üldöző lengyelek elől Ukrajna úttalan mezőire menekült, hol csapatai tatár fogságba estek.

Erdély haderejének pusztulásáról akkor még kevesen hitték, hogy az Erdély pusztulását fogja

jelenteni. Amíg a katonák hozzátartozói a tatár rabságban szenvedők megmentésével foglalkoztak, addig a rendelkezés a Porta kezébe csúszott át. Rákóczi egyéni vállalkozása nem felelt meg annak a felfogásnak, melyben a Porta élt : hogy hűbéres fejedelme Erdélyben és az aldunai vajdaságokban kizárólag az ő akaratát teljesítik. Ha Rákóczi diadallal tér vissza Lengyelországból, akkor a török meghajol a bevégzett tény előtt ; a fejedelem azonban sereg nélkül jelent meg Máramarosban, mert a Kemény Jánostól vezetett közel húszezer főnyi erdélyi haderő a tatárok fogságába esett (1657 július 31.) Az október 25-iki gyulafehérvári országgyűlésnek szokatlan fontosságot adott az a török követség, mely Rákóczi helyett egyedül a rendekkel kívánt értekezni. Barcsay Ákos, a hadjárat idejére megbízott régensek egyike, a terembe vezette őket és az országgyűlés fedetlen fővel hallgatta végig a trónfosztást elrendelő szultáni parancsot. A fejedelmi trónt az agg Rhédey Ferenc foglalta el. Rákóczi a Partiumból, Váradról és Borosjenőről izgatott a török ellen, mire a Porta Barcsay Ákost ültette a fejedelmi székbe. Borosjenő akkor már (1659 óta) a török kezében volt és az ellenség Váradot, Lugost és Karánsebest követelte. Rákóczi ezekután sem akart belenyugodni abba, hogy minden elveszett. A Porta jelöltjét, Barcsayt üldözve a szászsebesi fennsíkon 1660 május 22-én a budai pasával szemben halálos sebet kapott. Anyja, Erdély nagyasszonya, I. Rákóczi György özvegye, Lorántffy Zsuzsánna sárospataki várában haldoklott ; a sebesült fejedelem felesége, Báthory Zsófia karjaiban június 7-én Várad ostromlott falai között lehelte ki lelkét ; augusztus

28-án Várad a török kezébe került. Barcsay december végén a trónról lemondva visszavonult.

Az erdélyi fejedelemség félszázados éposza véget ért; aranykora mögött bezárult a kapu; a mult minden fényével tova tűnt.

Ha visszatekintünk Bocskay, Bethlen és a Rákócziak korszakára, lehetetlen abban bizonyos egységet meg nem állapítanunk. A fejedelmek a kálvini egyház hívei voltak és a történetírók rendszerint ebből indulnak ki, amikor velük foglalkoznak. Azt már kevesebben veszik észre, hogy mindannyian tiszántúli, partiumbeli emberek voltak, akik a királyságtól elszakított magyar területeket nem szakították el forradalmi úton, mert nem követeltek részükre államjogi függetlenséget és nemzetközi elismerést. Azok a harcok, melyekben a királlyal szemben résztvettek, két párt küzdelmeit mutatták, két ellenfél harcát a magyar korona birtokáért; azért, hogy az általuk uralt területet maguknak biztosítsák. Amint a sikerek nem vitték a fejedelmeket olyan messzire, hogy a török segítséget a magyar állam ellen használják fel, úgy a csapások idején az első gondolat a magyar király segítségének szorgalmazása, szuverénítésének elismerése volt.

Erdély belső élete és kormánya még mindig a három nemzet összetartásán nyugodott. Úniójukat 1567 után ismét megújították 1605-ben, 1607-ben, 1613-ban, 1630-ban, 1649-ben, 1658-ban és 1660-ban, tehát azon fejedelmek alatt, akik Erdélyen kívül dunai és európai politikát űztek. Talán nem túlzás, hogy így két Erdélyt látunk magunk előtt: a partiumi politikusoktól külső utak felé irányított és a magának, a maga szűkebb határai között és

kisebb keretben élő Erdélyt. Az utóbbinak belső rendjét az 1540 óta hozott törvények szabályozták, melyeket II. Rákóczi György alatt 1653-ban *Approbata Constitutio* néven gyűjtöttek össze. Az így kodifikált államjog azonban nem terjedt ki a magyar királysággal és a török Portával fennállott jogviszonyra, hanem csak Erdély belső életével, tehát annak független kormányzatával foglalkozott. Benne volt a három nemzet és a négy bevett vallás szabadságainak megtartása ; benne az, hogy a fejedelem az alkotmány, az alattvalók a fejedelem iránti hűség megtartására esküt tesznek — amíg a fejedelem a maga esküjéhez is hű marad. Itt tehát egy különleges alkotmányjogi kérdés áll előttünk, amellyel nem érdektelen foglalkoznunk. Kérdés, vajjon a régi magyar alkotmány ellenállási jogának az 1222-iki törvényekben és Werbőczy kodifikációjában lefektetett alkotmányjogi felfogásával, lengyel hatással, vagy a XVI—XVII. század általános európai felfogásának valami tükrözésével állunk-e szemben? Vagy egy társadalmi szerződés magvával, melyhez a század végén, az angol forradalmi mozgalmak után, az angol Locke is eljutott és akit és követőit — Montesquieut, Rousseaut és az 1791-iki francia alkotmánylevelet — az erdélyi alkotmányos fejlődés ily korán megelőzött?

Az erdélyi alkotmány másik jellegét az a kikötés adta meg, hogy a fejedelem az összes szomszédokkal való jóviszony fenntartására tett kötelező ígéretet. Mellőzvéen azt, hogy hadat csak a három nemzet előzetes hozzájárulása esetén üzenhetett, aligha megyünk messze abban a következtetésben, hogy a három nemzetnek az volt a kíván-

sága, hogy lehetőleg senkivel se legyen háború és a kis Erdély nyugalmat élvezzen. Nem Bocskay, Bethlen és a Rákócziak tervei és ambíciói adták meg tehát Erdély belső életének jellegét, hanem az erdélyi nemzetek belső viszonyai. Egy alapjában kicsiny, színes világ volt ez, de nem kisebb és nem kevésbé színes, mint amilyen volt a svájci konföderációé. Még európai szemmel nézve sem volt kevésbé érdekes, talán fontosságát sem kicsinyelhetjük le annyira, mint azt nyugati magyar historikusaink tették. A magyar, székely és szász nemzetek mindennapi élete és egymáshoz való viszonya, talán az egész erdélyi közösség és közélet miniatűrnek látszik, de a miniatűrök között is vannak értékesek és nagy festők is foglalkoztak miniatűrök festésével. Az erdélyi történelem és jogtörténet, az erdélyi tudomány- és irodalomtörténet, iskolázás és műtörténet, az erdélyi diplomácia miniatűr-története még mindig megírásra és megalkotásra vár.

Feledésbe ment annak a kapcsolatnak a felderítése is, melyben Erdély a török uralom idejében a románsággal és az orthodox kelettel állott. Erdély román lakossága folytonos beszivárgás folytán állandóan szaporodott, bár erős túlzás azt állítani, hogy a románok száma Erdély egész lakosságának lélekszámát már akkor túlhaladta. Ennek nyomát a korabeli források nem árulják el. Lélekszámuk kisebbségét azonban ellensúlyozni látszott az, hogy egyrészt nem alkottak elismert vallást és nemzetet, másrészt pedig hogy az orthodox egyháznak Erdély határain kívül megerősödött, szinte korlátlan hatalma és érvényesülési szabadsága volt. Bethlen Gábornak Lukares Kyrillos-

sal fenntartott összeköttetései vezették be az Erdélyben uralkodó kálvini egyháznak az orthodoxiához való közeledését, vagy inkább támadó erőinek lekötését. I. Rákóczi György Gyulafehérvárott, a fejedelemség fővárosában, ahol a román egyház feje, a szerb vladika lakott, román iskolát és nyomdát állított, melyekről azt szokták mondani, hogy a magyarosítás eszközei voltak, de nem szokták hozzátenni azt, hogy a szerb-görög hatás és papok alatt élt román nép számára románnyelvű oktatást és románnyelvű könyveket adott, tehát a román nyelv megtartása és a román jelleg megóvása volt az, miben hatása megnyilvánult. Ennek a kérdésnek az anyaga még nincsen kimerítve ; azért írnak a valóságtól eltérőleg magyar elnyomásról is, pedig 1652-ben országos törvényt kellett hozni az ellen, hogy a román falvak magyar lakosságát a románok a román ünnepek tartására ne kényszerítsék (1651. XIII. §), ez pedig aligha mutatja, hogy a románok tervszerű elnyomásáról komoly formában szó lehetne. Az 1667 májusi fejedelmi rendelet előírta, hogy a román papoknak a nép nyelvén — és nem szerbül vagy görögül — kell prédikálniok (*XIX. § vernacula praedicabit*); papjaik ugyanis leginkább szerbek és görögök voltak. Mikor ennek nem tettek eleget (a nagyműveltségű Brankovics Száva román *vladika* 1680-ban vérpadon végezte életét), az utódát megerősítő fejedelmi rendelet nemcsak azt erősítette meg, hogy a román papok a nép nyelvén kötelesek prédikálni (*I. § vernacula praedicabit*), hanem román iskolákról is gondoskodott, melyekben a tanítási nyelv román volt (*XVI. § scholae ubi fieri potest, inter Valachos erigantur, in quibus primam lectio-*

nem et scriptionem linguam ac literis Valachicis iuniores strenue docentur, adhibita deinde, ubi commode fieri potest, Latinae linguae cultura). Így használták a románok első ízben Erdélyben a cirill helyett a latin betűket ; így ismerték meg a latin kultúrát és indult meg — lassan — a latinosodás mozgalma.

Inkább arról lehetne szó, vajjon a protestantizmus és a görög-szláv orthodoxia határvonalán, amely Erdélyt európai távlatokba emelte, a kettő közül melyik lesz erősebb — az Iszlám árnyékában.

VI. A FEJEDELEMSÉG ALKONYA.

1660—1690.

Rákóczi György tragikus halála pontot tett azoknak a politikusoknak a hosszú sora után, akik Erdély sorsát a *Partiumból* kívánták irányítani. A szélesebb horizontok, a nagyobb szabású kísérletek, az aldunai hegemonia és a lengyel únió álmai után a három nemzet és a négy egyház szoros egybetartozására épült szűkebb erdélyi közélet visszahatása következett és az vált érezhetővé Kemény Jánosban és Apaffy Mihályban, akik a következő három évtized alatt a fejedelmi méltóságot betöltötték.

A tatár fogságból az ország adóján megváltott Kemény János, a Rákóczi-párt lelke, a rendek egyhangú felhívására foglalta el a fejedelmi széket. Megválasztása visszahatás volt a töröktől trónra ültetett Barcsay Ákos ellen, ki merényletnek esett áldozatul. Az új fejedelem a király támogatásába vetette reményét, ami körülbelül azt jelentette, hogy Erdélyt már csak a visszacsatolás útján lehet megmenteni. A török máris az országba jött és a maga emberét, Apaffy Mihályt ültette Kemény helyébe, mire az utóbbi Magyarországon keresett menekülést. A menekülés útja világosan mutatta, honnan várt segítséget, de a segítségére küldött Montecuccoli gróf császári hadvezér csapataival Kolozsvártól visszafordult és Keményt sorsának, Erdélyt a töröknek engedte át. A török a meg-

hódított szász földről nézte Montecuccoli lassú alászállását és visszafordulását ; azután védencét, Apaffy Mihályt ültette a trónra, Kemény pedig a nagyszöllősi csatatéren maradt (1661). Most már látszott, hogy a török hatalomnak kellett megtörnie, hogy az erdélyi kérdés napirendre kerüljön. Apaffy kancellárjának, a partiumbeli Teleki Mihálynak szokatlan gazdagságban ránk maradt levelezése pusztán azt mutatta, hogy mennyi és milyen fordulatok között kellett kormányoznia Erdély hajóját egyrészt a török hatalom, másrészt a Magyarországon felülkerekedett királypártiak és ellenzék sziklái között. Erdélyt nem érintették azok a rendelkezések, amelyek a Zrínyi Miklós, Wesselényi Miklós, Zrínyi Péter mozgalmai, valamint a Wesselényi Páltól irányított kuruc felkelés nyomán egyre jobban elkeserítették a magyarokat ; de nem ragadta magával Thököly Imre kuruc mozgalma sem, bármilyen mélyen markoltak a lelkekbe az elnyomás keservei. Mikor I. Lipót király 1664-ben Apaffyt csatlakozásra szólította — Zrínyi sürgetésére — a török ellen, a fejedelem a szultán rendeletére a török hadakkal együtt vonult Bécs ellen. Senki sem kételkedett abban, hogy a fejedelemnek nehéz volt szint vallania és ez a nehézség fejlesztette ki azt a diplomáciai ügyeskedést, melynek mesterévé, megszemélyesítőjévé Teleki kancellár lett.

Teleki egymás után távolította el a maga útjából ellenfeleit és vetélytársait. A Sztambulba menekült Béli Pál a Jedikula foglyaként halt el ; Bánffy Dénes a verpadon végezte életét ; a kisebb börtönben ültek. Mikor a bécsi kormány üldözése elől menekülő magyarok, a «bujdosók» a feje-

delem oltalmát kérték, Teleki megnyitotta Erdély kapuit az üldözöttek előtt. A török a menekülteket Bécs ellen kívánta felhasználni, de Teleki hadjárata nem sikerült : a vezetésben másokkal kellett osztozkodnia és el kellett néznie, mint csinál politikát a Felvidéken, majd a Partiumban, végül pedig Erdélyben is, a francia és lengyel hatalmak szövetsége.

Nem kisebb ember nyúlt ugyanis az eseményekbe, mint XIV. Lajos francia király, akinek varsói ügynöke Fogarasra utazott és Apaffy kastélyában szerződésre lépett a fejedelemmel. Erdélyt a kancellár Teleki, a magyarországi bujdosókat a fiatal Thököly Imre, a francia és lengyel királyokat Akakia francia ügynök képviselte. A vállalat szem mellé láthatólag XIV. Lajosnak állott érdekében, mert az 1675 április 28-iki fogarasi szerződésben ígért összegnél többet ígért az 1677 május 27-iki varsói szerződésben. A kiállítandó magyar és erdélyi haderő vezérletével Telekit bízta meg, de éppen ez volt a baj, mert a kancellár nem volt hadvezér, a népszerűség pedig Thököly oldalán volt és már 1677 őszén az ő kezébe ment át a rendelkezés. Erre viszont Teleki vonult vissza és ez a visszavonulás Erdély visszavonulását is jelentette a magyarországi mozgalmaktól. Thököly kurucái élén a Felvidékre tette át a küzdelem színterét, Erdély pedig Apaffy és Teleki körütekintő politikája mellett kikapcsolódott a nagyobb küzdelmekből.

Változás most már csak kívülről volt várható, ami gyorsan el is következett és jött Erdély felé feltartóztatlanul.

Messze nyugaton, a francia király indította meg

a kezdeményezést azzal, hogy 1681-ben Elzászt, Strassburgot és a Rajna balpartját megszállotta, Lipót császár ellen pedig a török támogatásában reménykedett. Apaffy csak a harmadik, 1683-iki török hadjáratban vett részt, a szultán rendeletére, és szenvedett vereséget a törökkel együtt. Visszavonulását nyomon követte Lipót felhívása, hogy hozzá csatlakozzék, de Apaffyt a török ültette trónra és tehetetlenül várta Lipót hadainak érkezését. Az események irányítása Teleki kancellár kezébe siklott át, aki a Károly lotharingiai herceg csapataival érkező Dunod páter császári megbízott, Carrillo késő utódja útján, 1687-ben Kercsesórán a királlyal szövetkezett. A törökkel meg kellett szakítani összeköttetését (1688), mindenki kegyelmet kapott, a királyi csapatok pedig szabad átvonulást nyertek. Caraffa tábornok 1685-iki, Scherffenberg tábornok 1686-iki hadjáratai után 1687-ben Károly lotharingiai herceg fejezte be a kimerült ország megszállását, mely a balázsfalvi fejedelmi kastélyban megkötött szerződéssel a Habsburgok birtokába ment át.

Vannak, akik azt hiszik, hogy Erdély sorsát Szobieszký János lengyel királynak 1683-ban Lipót császárral megkötött szövetségi szerződése döntötte el. Valóban észrevehető volt, hogy a lengyel politika 1683 előtt francia vezetés mellett Erdély ellenállására, 1683 után bécsi vezetés mellett Erdély behódolására építette számításait. Utóbb azonban János király is észrevette, hogy messze ment a bécsi kormány támogatásában és vitássá szerette volna tenni a török uralom alól felszabadított magyar területek birtoklását; de ahhoz már nem volt kellő ereje, mert a császári csapatok széles vonal-

ban indultak el délen Dalmácia és Ragusa, Bosznia és Szarajevó, Belgrád és Nis, Erdélyen át Havasalföld és Moldva irányában. Lengyelország tehát Moldva felé orientálódott inkább, de ott viszont az orosz hatalom jelent meg, mely a török romjain a Habsburgokkal is szembekerült.

Erdély birtoka, így messzemenő politikai átalakuláshoz vezetett.

Mindenekelőtt megszűnt a belső erőknek az az eloszlása, melynek Bocskay, Bethlen és a Rákócziak idejében szemtanui voltunk. A hegemoniát a megszállás a kormányra támaszkodó katolikus egyház birtokába juttatta, mely a kálvinista túlsúly ellen addig hiába hozta fel a maga sérelmeit. Hogy a visszahatás nem vezetett bonyodalmakhoz, annak az volt az oka, hogy a négy bevett vallással szemben most már hatalmának teljességében bontakozott ki az orthodoxia, mely kelet felől Erdélyt elnyelni készült. Legnagyobb világi fejedelme, a moszkvai nagyfejedelem, Nagy Péter, a császári címet vette fel és ezzel elárulta, hogy Bizánc örökösének tekintette magát. Lipót császár titltakozott ugyan a császári cím használata ellen, de megmaradt a formai tilalom mellett. Inkább egyházi téren vette fel a harcot és vonta be a Kárpátokon belül élő erdélyi románokat a római egyházba. Így jött létre az 1700-iki egyházi únió, mely a görögkatolikus román egyházat megalakította.

Megváltozott a helyzet azzal is, hogy Erdélynek fel kellett adnia külső kapcsolatait a külső hatalmakkal és sem azok ő vele, sem ő azokkal nem szerződhettek többé. Erdély a maga egészében azzá lett, ami volt : a magyar állam integráns és

a magyar államterületnek pusztán kormányzatilag megkülönböztetett alkatrésze.

Új helyzet alakult azáltal, hogy a Habsburgok az aldunai vajdaságokban is megvetették lábukat és a régi magyar királyok jogán azok birtokát maguknak igényelték.

A román kérdés kezelésében nyílt különbség csak abban állott elő, hogy amíg a protestáns fejedelem a kálvinista fennhatósággal a magyarság mellett igyekezett lekötni, addig a katolikus nagyfejedelemmé lett magyar király bécsi kormánya útján a latin egyházhoz hozta közelebb. A latin hatás az erdélyi románság ellatinosodásához vezetett, szemben az aldunai románsággal, amelynél később a francia hatás érvényesült.

Messzebb ment a bécsi kormányzat azzal, hogy az egyházi únió leple alatt az erdélyi románságot a maga céljainak igyekezett megnyerni és Erdély három nemzetével egyformán szembeállította.

Sztambulból is megkísérelték, hogy Erdélyt a török hatalom oldalára vonják és Apaffynak 1690-ben elkövetkezett halála után népszerű magyar szabadsághőst, Thököly Imrét küldötték Erdélybe. Thököly Zernyestnél valóban döntő diadalt aratott a királyiakkal egyesült erdélyi csapatok fölött. A birodalmi gróffá lett Teleki Mihály a csatatéren maradt, Heisler császári tábornok fogságba esett, a keresztényszigeti országgyűlés Thökölyt fejedelemmé választotta. A király erre aláírta Erdély részére kiadott diplomáját, mely Erdély új rendjét megalapította és részére önkormányzatot biztosított.

Apaffynak alig 15 éves fiát, kit még apja életében fejedelemmé választottak, a török is, német is

mellőzte. A szultán Thökölyt nevezte ki Erdély fejedelmévé, Lipót király megtagadta tőle az elismerést. A király csak magyar elődeinek Erdélyre vonatkozó intézkedéseit erősítette meg, illetőleg a magyar király fennhatóságát terjesztette ki Erdélyre ; az erdélyi országgyűlésektől hozott törvényeket — *Approbatae* és *Compilatae Constitutiones* — érvényben hagyta és ezzel azt az eltérést is szentesítette, mely Magyarország és Erdély között a politikai fejlődés terén 1541 óta előállott.

Ennek az eltérésnek egyik megnyilvánulása volt az, hogy az erdélyi törvényeket 1565 óta magyarul, Magyarországon latinul hozták. Ez világos bizonyítéka volt annak, hogy az erdélyi fejedelemség a maga idejében a magyarságot erősítette meg.

Nem volna teljes Erdély történetének képe, ha megállanánk itt, ahol mindenki meg szokott állani.

Mert az elmondottakhoz hozzá kell tennünk azt, hogy a magyar állam területi egysége és ép-sége annyiban, amennyiben azt Erdély különválása érintette, ismét helyreállott. Valótlan az az állítás, hogy Erdély reúniójával a román állam területi ép-sége csonkult meg, amint azt a román történetírás nyugaton hirdetni szokta, mert abban az időben és azelőtt román állam nem volt, csak a szláv-görög hatás alatt élő aldunai románság cserélt gazdát a magyar királyok, a bizánci és a török császárok, a lengyel királyok között. Az, hogy Erdély török fennhatóság alatt élt, nem jelentette azt, hogy román állam részét vagy tartozékát alkotta és hogy a töröktől való szabadulása ennek a — nem létező — román állam területi ép-ségének megcsonkítását jelentette. Az, ami valóban tör-

tént, a Habsburgoknak Buda várában való elhelyezkedése, onnan Erdély visszacsatolása, Erdélyből pedig a régi magyar királyok jogán a Duna-torkolat felé való elindulása volt. Hogy ez utóbbit megszerezni a török hatalom visszavonulása ellenére sem tudta, annak okát a spanyol háborún kívül az orosz hatalomnak a Kárpátok felé való előnyomulásában kereshetjük.

VII. ERDÉLY NAGYFEJEDelemség.

1691—1848.

Erdély 1691-ben a magyar királyra szállott át és visszatért az anyaország kebelébe. Nem a magyar államhoz tért vissza, mert attól államjogilag el nem szakadt, az erdélyi fejedelemnek a nemzetközi elismerést nem sikerült megszereznie. Alattvalóit a «császár» elégületlen alattvalóinak tartották, kiknek hátvédet a török biztosított; a *Transylvania* elnevezést azonban európaszerte megszokták és a korabeli transzilvanizmus nemcsak abból állott, hogy Erdély politikai fejlődése a magyartól különvált, hanem abban is, hogy Erdély latin-francia neve nyugaton divatossá lett; európaszerte olyan országnak ismerték, mely a «császár» többi országától különbözik, azoktól valami eltérőt jelent. Nem abból az elszakadásból állott tehát a transzilvanizmus, aminek azt általában mondták és ami a magyar államot megcsónkította, fejletlenebb részének a fejlettebb ellenvaló lázadását képviselte; hanem abból az erő kifejtésből, amelyet a keleti országrészek magyarsága öncélúságának leple alatt az egész magyar nemzet érdekében tett.

Ez az öncélúság csak lassan adott helyet annak a másiknak, melyet az Erdélyt magában foglaló magyar állam képviselt és annak a harmadiknak, mely Magyarországot is magában foglalta, tehát a Habsburg Birodalom öncélúságának.

Mert nem ismerhetjük meg való színeiben azt a változást, amely 1691-ben előállott, ha meg nem különböztetjük egymástól azt a felhőréteget, amely Erdélyt attól kezdve betakarta. Maguk az erdélyiek azt kérték, hogy a magyar király és ne más uralkodó hatalma legyen az, amelynek védelme alá helyezkednek. Ha ezt a bécsi kormány — mely 1690-ben még idegen államba való bekebelezésről (*von Deutschen beherrscht, absoluter römisch-kaiserlicher Dominat*) — elismerte, akkor azt is elismerte, hogy itt pusztán visszacsatolásról és reúnióról volt szó. Nem tudjuk, a korabeli magyar kancellária nem kívánt-e tovább menni és nem kívánta-e a magyar kormányzatba való bekebelezését is, de azzal, hogy Erdély külön kormányát a király fenntartotta, már a feleletet is megtaláltuk a feltett kérdésre. Semmiesetre sem állíthatjuk azonban azt, hogy Erdély nem került vissza Magyarországhoz, hanem olyan értelemben lett a Habsburgoké, hogy azok magyar királyságuktól külön, idegen államuk tartozékaként birtokolták.

Kedvezett a különválasztás politikájának az, hogy az átvételkor II. Apaffy Mihály személyében Erdélynek még külön fejedelme volt, bár az ő jogkörét a király vette át. 1695-ben az alig húszéves ifjút a császári katonaság Bécsbe szállította; az elszállítás mégsem keltett feltűnést, mert a magyar állam területén a magyar király rendelkezett és Apaffynak a külső udvarokhoz már nem voltak kapcsolatai.

Az elvett fejedelemség pótlásaként a magyar király bőségben szórta főúri címeit Erdély szereplő családjaira, melyek a puritán fejedelemség alatt hasonló kitüntetésektől elestek. Már előbb

Teleki Mihály német birodalmi grófi címet kapott ; most követték a Bánffyak, Bethlenek és Mikesek ; elsősorban a királyhoz való pártállása miatt 1674-ben kivégzett Bánffy Dénes fia, Bánffy György, akinek az udvar az erdélyi kormányzatban fontosabb szerepet szánt. Bánffy azonban ennek ellenére Apaffy oldalára állott ; a fiatal fejedelem érdekeit a protestáns nagyhatalmak, Anglia, Hollandia és Poroszország útján kívánta megvédeni és ezzel az udvar neheztelését fordította maga ellen.

Az egyetlen intézmény, melyet Bécsből megváltoztatni nem tudtak, a három nemzet uniója volt. Ez utóbbinak 1691-ben történt megújítása különösen fontos, mert azt mutatta, hogy a külső változások, az idegen befolyás és uralom veszélye közelebb hozta egymáshoz Erdélynek együttélő és egymásra utalt népeit és nemzeteit ; népi és nemzeti eltéréseikre, külön valóságukra és kiváltságaikra való tekintet nélkül. Fontos volt azért is, mert az uralkodó nem tudta megakadályozni, hogy erdélyi kormányzatának szélesebb alapját ne az erdélyi népek önrendelkezése alkossa.

Ez ellen az egységes front ellen vonult fel a bécsi kormányzat akkor, amikor a három nemzet között a gyakorlatban különbséget tett és őket megosztani, egymástól elválasztani törekedett. Már a tárgyalások idején, Caraffa császári tábornok reformtervében azt ajánlotta, hogy a «császár», akinek Erdélyhez semmi joga nem volt, de akinek csapatai Erdélyt az erdélyi németiségre támaszkodják, miáltal a német csapatok és a német szászság útján Erdély német uralom alá kerülhetne. Ő tehát, mint császári tábornok, nem ismert magyar királyt,

hanem abban a feltevésben élt, hogy a császár Erdélyt fegyverrel hódította meg, az a német-római császár abszolút rendelkezése alá került. Ehhez a német uralomhoz, melyet az a rendelkezés vezetett be, hogy a katonai parancsnokság székhelyét Szebenben jelölték meg, a szászok szívesen alkalmazkodtak, mert hízelt nekik az a kitüntetés, hogy kiváltságaik megerősítésén kívül a katonai kormányzat az ő körükben telepedett meg. Az ősi püspökváros, Gyulafehérvár, hanyatlásnak indult ; az elmagyarosodott Kolozsvár háttérbe szorult. A három nemzet egységes frontja megszakadt ; az egyik oldalon állottak a katonai hatóságoktól dédelgetett szászok, a másikkra kerültek a magyarok és a székelyek. Amilyen mértékben virágoztak fel a szász városok és területek, annyira hátrányosan hatott ki ez a rendelkezés a magyar vármegyékre és a székely székekre. Az így előállott és hatalmi úton fenntartott különbség természetesen hova-tovább végetvetett a nemzetek egyensúlyának és a mérleg a kormánytól alátámasztott németség, az erdélyi szászság javára tolódott el.

A szász történetírás természetesnek tartotta, hogy a szászság befolyása megnövekedett, de nem örvendett annak, hogy a többi nemzetek hátraszorítása belső nyugtalanságot és egyéb bajokat váltott ki. A mostoha bánásmód alapjául igen ügyesen választották a régi magyar királyoknak azt a törekvését, hogy az ország határait kelet felé fokozott mértékben erősítették. A magyar állam védelme címén hozták létre, de a bécsi katonai kormányzat alá rendelték az úgynevezett határőrvidékeket, melyeket Bucow tábornok ka-

tonai kormányzó 1761-iki javaslata szerint, amelynek végrehajtásával az uralkodó őt bízta meg, állított fel. A székelyek ellenállottak, mire Mádéfalva székely falut 1764 január 7-ikén hajnalban az idegen katonaság összelövette. Félezer ember, nők és gyermekek pusztultak el, az elvonult katonaság pedig a védelmére bízott, de általa földönfutóvá tett lakosságot ijesztő nyomorban hagyta hátra. Ez volt a «mádéfalvi veszedelem» vagy *Siculicidium*.

Ez a mértéke a megkülönböztetésnek az udvar iránt loyális egyik és a jogait védő másik, a szász és a székely nemzet között, távolról sem volt okos dolog, mert akkor már egész erejében látható volt az a hatalom, amelyet Erdély határain kívül az orthodox szlávság, első sorban pedig a Törökország felosztását követelő Oroszország képviselt.

Még nagyobb könnyelműség volt az, hogy a számbelileg megerősödött románságot szembeállították a magyarsággal és a székelységgel. Az 1700-ban létrehozott román vallásúnió politikai jelentősége abban volt, hogy annak védőségével a bécsi kormányzat a császári csapatok parancsnokát, a szászföldön székelő katonai parancsnokot bízta meg, aki ettől kezdve Szebenben — ahová Gyulafehérvárról a román *vladika* is átköltözött — a szászokon kívül egy román front mögött foglalt állást és a magyarsággal szemben két népelemre támaszkodott.

A belső egyensúlynak az idegen hatalom által katonai úton történt felforgatása éppen Erdélyben volt veszedelmes, melynek élete és békés rendje a népek egyensúlyán nyugodott és amely Magyar-

országnak, az egész Habsburg monarchiának végvidékét alkotta.

Igaz, hogy a török hatalom ereje már a XVII. század végén megtört, de helyét Oroszország foglalta el, mely az aldunai síkságon keresztül Konstantinápoly felé, az orthodox nagyhatalom a régi Bizánc felé kereste az előnyomulás lehetőségét. Mivel pedig a Habsburgok nem adták fel, hanem kifejezetten érvényre emelték a régi magyar királyok fennhatósági jogait az aldunai fejedelemségekre, csakhamar szembekerültek az oroszokkal, akik magokat a balkáni orthodoxok védőinek tekintették. Az 1737—39-ik török háborút még közösen vívták meg Bécs és Pétervár urai, de a császári csapatoknak Havasalföldet már 1739-ben ki kellett üríteniök; az és Moldva 1768-ban, egy újabb orosz-török háború idején orosz megszállás alá kerültek és az orosz csapatok 1774-ig a Kárpátokban, a magyar határ mentében, Erdély közelében tartózkodtak. Az 1784-iki békeszerződésben Oroszország visszaengedte ugyan Moldvát és Havasalföldet a Porta rendelkezése alá, de az egyházi protektorátust már t. i. az orthodox népek legfőbb védőségét a békeszerződés VII. cikkelye alapján magának tartotta meg. Igaz, hogy Ausztria 1775-ben Moldva északi részét a Portától magának szerezte meg és Bukovina révén osztrák tartománnyá szervezte, de annak szláv lakossága méginkább Oroszországhoz húzott. Ekkor fogamzott meg orosz kormánykörökben az a gondolat, hogy Moldva, Havasalföld és Besszarábia területéből *Dácia* néven, tehát a római emlékek felújításával külön birodalmat alakítanak és annak élére Nagy Katalin

cárnő fiát, a Konstantinápoly felé előreküldendő Konstantin nagyherceget fogják állítani. Bécsben nem láttak át a terven és így mentek bele azon háborúba, mely az osztrák-orosz szövetség és a Porta között 1788-ban kitört és melynek csak a francia forradalom vetett véget. A kedvezőtlen fordulatok akkor már a magyar délvidéket is harctérre tették, tehát legfőbb ideje volt annak, hogy a háborút az 1791-iki sistovói szerződésben befejezzék.

Jobban látták az orthodox erők egyesítésének politikai következményeit Erdélyben, ahol az orthodox románok száma egyre növekedett és ahol a közöttük uralkodó szláv hatás fölé az orosz támogatás veszélye került. A bécsi kormány ezt az orosz-veszedelmet kívánta elhárítani akkor, mikor az 1700-iki vallásúnióval az erdélyi román-ságot két aránytalan részre szakította szét. A nagyobbik rész áttért és a császári katonaság védelme alá helyezkedett; a vladikából görög katolikus püspök lett, az orthodox kisebbségnek papja is alig maradt. Ha tartani lehetett attól, hogy ezek az orosz-görög egyházi közösség marta-lékaivá lesznek, akkor ezzel szemben a túlnyomó többség elszakadása Bécs szemében jóval nagyobb előnyt jelentett. Ebből folyt a görög katolikus papság Rómába való küldése; a római tanulmányokból pedig a római eredet kihámozása, a román öntudat kialakulása és a *vlach* szó helyett a római elnevezés használata, régi latin nevek meghonosítása Róma és Dácia nevek felevenítése. Az oláhok így lettek románokká. A Rómában tanult Klein Innocent görög katolikus püspök már a meggyőződés hangján jelentette ki, hogy a románok

Erdély őslakói voltak. Ez időtől kezdve a rohamos latinosítás elemi erővel vetette ki a románságból — Erdélyben — a szláv-görög hatás emlékeit. Az új tan védelmét azonban a románok — és ez volt a fontos — a szebeni katonai parancsnokságnál, a császári udvarban és hatalomban a magyarok és székelyek, majd a szászok ellen keresték. Egyenes vonalban haladván előre addig, amíg 1918-ban magyarok, székelyek és szászok valamennyien román uralom alá nem kerültek.

Ez az egyenes vonal ott vette kezdetét, ahol a görög katolikus román püspök az áttérés jutalmául a fogarasi uradalmat nyerte adományul. Utóda, Klein Innocent azután a balásfalvi Apaffy-uradalmat nyerte és lett a kálvinista magyar falu román várossá, a román egyházi, társadalmi, kulturális és politikai szervezkedés középpontjává.

Az első mozgalom, melyet a román történetírás «szabadságharcnak» nevez, az erdély-bihari havasokat magában foglaló zalathnai királyi uradalom jobbágyainak mozgalma volt. A mozgalom a jobbágyok 1715-ben megszabottilletékeinek 1775-ben és 1778-ban történt felemelése folytán tört ki. A nagyrészt román lakosság először a szebeni (erdélyi) kormányshéknél emelt panaszt, majd a Bécsben széklő udvari kancelláriánál. Kérelmüket Hóra Miklós és Kloska János vitték Bécsbe, ahonnan az megvizsgálás végett a szebeni kormányshékhez került. A vizsgálat ideje alatt, az 1782-iki topánfalvai vásáron jobbágyok fegyvert fogtak. A kincstár panaszt emelt, de a magyar kormányshék a vádlottakat részben felmentette, részben rövidebb-hosszabb elzárásra ítélte (1783). Az ítéletben *famosus seductor* néven

szereplő Hórát a hatóságok nem tudták elfogni, mert a kincstári tisztek ellen összeírt panaszokkal Hóra és Kloska Bécsbe utaztak, hová Hóra negyedszer is útnak indult és 1784 április 1-én József császár elé került, aki állítólag arra biztatta, hogy szabadítsák fel magokat — nem a kincstár alól, amellyel perben álltak, hanem a (magyar) — földesurak alól. Ha ez a biztatás nem bizonyult is valónak, a források szerint Hóra úgy tüntette fel a dolgot, hogy erre neki az uralkodótól megbízása volt. November 1-én a vidék román lakossága fegyvert fogott és megkezdte a magyar földesurak lemészárolását, az elfogottaknak görög keleti hitre térítését, az elfogott magyar nőknek román parasztokhoz való kényszerítését. A lázadás olyan mértéket öltött, hogy a katonaság is beavatkozott, sőt az általa elfogott jobbágyokat a hunyadmegyei hatóságoktól felállított rögtönítélő törvényszék halálra íteltette és kivégeztette. Az elhirtelenkedett rendelkezésnek sokkal kevesebb román esett áldozatul, mint akár a lázadásnak, akár az aldunai fejedelemségek nagybirtokosai ellen kitört paraszt felkeléseknek. A hunyadmegyei zendülést azonban Hóra és Kloska Zarándmegyébe is átvitték és egymásután pusztították el Abrudbányát, Vöröspatakot, Offenbányát, ahol a személy- és vagyonbiztonság megszűnt és a vérengzés nagy emberáldozatokat követelt. A császári katonaság ott sem lépett fel a lázadók ellen és nem védelmezte a fenyegetett lakosságot, tehetetlenségük folytán az erdélyi hatóságok kénytelenek voltak az egyre terjedő lázadás vezéreivel alkudozásokba bocsátkozni. A fenyegetett lakosság viszont nem várta

meg, amíg a vérengzésnek áldozatul esik, hanem fegyvert fogott, sőt az erdélyi veszedelem hírére a Partium vármegyéiben is meg volt a hajlandóság arra, hogy magyar véreiket a haláltól és a biztos pusztulástól megmentse. Ez a komoly készülődés a császárt megdöbbentette és a katonai hatóságokat erélyes közbelépésre utasította. Így lépett fel a lázadók ellen végre komolyan a császári katonaság. Azzal, hogy a császár Hóra, Kloska és Krizsán felkelővezérek elfogatását örömmel vette tudomásul, megdől az a feltevés, hogy az ő megbízásából kezdték meg a magyar lakosság öldöklését.

A mozgalomnak a román történetírás magasabb ethikai és eszmei háttérrel igyekezett adni, de a források alapján mindössze annyi állapítható meg, hogy a lázadás eredményét a görögkeleti papság használta ki és hogy ebben a törekvésében kapcsolatban állott az oroszokkal. Az orosz hatalmi terveknek a magyarországi románságra gyakorolt hatását viszont abban állapították meg, hogy az orthodox-román mozgalom elsősorban a magyar lakosság, azután a latin egyház, azután a Habsburgok ellen irányult, hátrvédé pedig az orosz hatalma volt. Erdély tehát ettől kezdve a román kérdés folytán fenyegetett helyzetbe került. Az Erdélyt megtartani kívánó hatalomnak az orthodoxyával szemben a román értelmiséget ellatinozó latin egyházra, az orosz támadás veszedelmével szemben az erdélyi románsággal kiegészített erdélyi négy nemzetre kellett volna támaszkodnia.

Az a politika viszont, mely a románságot a magyarság ellen szervezte meg, rövidlátó politikának bizonyult. A magyarság védekezni volt

kénytelen és az a terület, melyen a védekezés megindult, a magyar közélet, a kormányzat, s az országgyűlés volt.

Az országos kormányzat élén állott a főkormányzószék, a *gubernium*, melyet az 1542-ben felállított fejedelmi tanács folytatásának tekintettek. Tagja volt a *gubernátor* (kormányzó) és az erdélyi püspök is, de a *gubernium* csak az uralkodónak volt felelős; a kancellária az uralkodó székhelyére Bécsbe költözködött. A fejedelem jogaiba e szerint a Bécsben székelő uralkodó, Erdély «nagyfejedelme» ült.

A helyhatósági kormányzat változatlanul megmaradt a magyar vármegyékben, a szász és székely székekben, de az egyes nemzetek testületi szervezkedése csak a szászoknál fejlődött tovább.

Kevesebbet foglalkozott a történetírás az erdélyi országgyűlésekkel, pedig azokban nyilvánult meg Erdély politikai közlete. Fontosságukat mi sem mutatta inkább, mint hogy Erdély országgyűléseit a visszacsatolás után is rendszeresen összehívták és ezzel alkalmat adtak a három nemzetnek arra, hogy Erdély ügyeivel együtt és közös megértéssel foglalkozzék, a fontosabb kérdésekben egész Erdély nevében állást foglaljon. Ennek ellenére az erdélyi országgyűlések 1691 óta nem találták meg történetírójukat.

Ugyanez a helyzet a XVIII. századbéli erdélyi közélettel is, melynek beható vizsgálata nem történt meg. Hullámozását viszont eléggé megindokolni látszott az, hogy a század végén a magyarság a társadalmi élet egész vonalán a vezetés élére került.

A császári csapatoktól történt megszállás után

viszonylagos csend következett el, mely alatt a katolikus egyháznak régi jogaiba való visszahelyezése, a protestánsoknak az európai protestáns hatalmakkal fenntartott némi kapcsolatai, az orthodox egyház kísérletei voltak a legfontosabb események. Amikor az árulónak tartott, Bécsben élő fejedelem visszahozataláról már szó sem lehetett, a császári csapatoktól szenvedett elnyomás Thököly halála híre (1705) és Thököly mostoha, I. Rákóczi Ferenc édesfiának, az 1660-ban elhalt György fejedelem unokájának, Ferencnek magyarországi sikerei Erdély magyarságát ismét a kurucok oldalára állították. Már 1704-ben gondolt rá a felkelők vezére, hogy az atyai örökségének tekintett Erdély felé nyújtja kezét. Annál inkább, mert az 1648-iki vesztfáliai békeszerződésben Erdély fejedelméről is szó esett és a *Transylvania* névre még mindig emlékeztek az európai kancelláriákban. A Gyulafehérvárra egybehívott országgyűlés Rákóczit már 1704 július 8-án Erdély fejedelmévé választotta és ettől kezdve a fejedelemség Rákóczi összes ténykedéseiben akként szerepel, mint az erdélyi «állam», melyet a külső hatalmak egykor elismertek és melynek a magyar királlyal szemben jogszerű fejedelme támadt. A választási feltételek ugyanazok voltak, mint a régi fejedelmek alatt; a három nemzet úniója és a négy bevett vallás szabadsága ismét életre kelt. Az is benne volt, hogy Erdélynek — vagy az erdélyi «államnak» — azokat a határait fogja visszaállítani, melyekkel az Bethlen Gábor fejedelemsége idején rendelkezett és amelyekre alább részletesebben is kitérünk. Volt még egy figyelemreméltó mozzanat ebben a választásban: a

töröktől Erdélybe küldött és török földön élt mostohának, Thököly Imrének mellözése, mi a török mellözésével volt egyenlő értelmű. Erdély a török hatalmat erőtlennek tartotta és nem akart újból moszlim védőséget; abban a reményben volt, hogy az új — katolikus — fejedelem a régi — protestáns — fejedelmek példája nyomán a katolikus Franciaországra és a protestáns hatalmakra fog támaszkodni.

Eddig csak igen kevesen ismerték fel Rákóczi sorsában a végső döntést meghozó mozzanatot: Rákóczinak az erdélyi állam szuverénitására épített igényeit és a Habsburgok katonai és diplomáciai hadjáratát az erdélyi szuverénitás ellen.

Az új fejedelem 1705-iki hadjárata nem járt sikerrel; Erdély igazi ura Bussy de Rabutin gróf császári tábornok, Erdély katonai parancsnoka maradt. Igaz, hogy lávaföldön járt, mert a magyarság, a székelység és a nemesi sorba került románság ugyan kezdettől hozzá csatlakozott; a szászok azonban semmi ellenállást nem fejtettek ki; az orthodox román lakosság elérkezettnek hitte az időt, hogy a Bécsből rákényszerített úniótól szabaduljon. Rákóczi jó katolikus volt és nem kívánt olyan vihart kelteni, amely egyházának árthat, de a hozzá csatlakozott orthodoxok — a görög katolikusok a császár védelmét keresték — érdekében később kapcsolatba lépett az aldunai vajdákkal, sőt Oroszországgal is. Erdélyért változó sikerrel folyt a harc, mert Rabutin 1706—7-iki a magyarországi hadjáratokban is résztvett.

Rákóczinak Nagy Péter cárral kötött szövetsége volt az első eset, hogy a magyar kérdésnek az orosz hatalommal kapcsolatban való megoldá-

sára gondoltak. Mindenesetre számolni kellett azzal, hogy az orthodox államok leghatalmasabbika védőjévé lesz annak az orthodox egyháznak, amelyet a Habsburgok Erdélyben az 1700-iki unióval háttérbe szorítottak. Ez volt az, mi Rákóczit az oroszokkal való szövetkezésre bírta, de ma már alig vonható kétségbe, hogy ez semmivel sem használt neki többet annál a támogatásnál, melyet Erdély fejedelmeként a nyugati hatalmaktól kapott. Mikor a küzdelem végén a kérdés abban csúcsosodott ki, hogy Rákóczi elismeri-e a magyar királyt Erdély szuverén urának és lemond-e arról az erdélyi szuverénitásról, melyet a külső hatalmakkal elismertetni nem tudott, akkor már Nagy Péter sem tudott, nem is akart segíteni, mert a felkelés hullámai elcsendesedtek.

A felkelésnek Erdélyre nézve legfőbb tanulsága tehát annak a kérdésnek a rendezése volt, hogy Erdély birtoka kit illet meg. Amíg a külföldön egy száműzött *«Prince de Transylvanie»* kereste fel sorban az idegen udvarokat, addig otthon a bécsi udvar nem talált más jogcímet, mint azt, hogy Erdélyt örökjogon bírta. Hogy milyen örökjogon, azt ma már alig volna lehetséges eldönteni; ha csak nem azon az örökjogon, amelyet a bécsi kormányzat gondosan eltitkolt: a magyar király örökjogán. A magyar király ugyanis még a fejedelmek alatt kötött megállapodások értelmében is Erdély szuverén ura volt és amióta Erdélyben katonai megszállás folytán és a *Diploma Leopoldinum* értelmében a magyar király rendelkezett, semmiféle külön jog keresésére nem volt szükség. Ha volt, úgy annak az volt az oka, hogy az 1691-iki diplomát, amely Erdélynek a magyar szent

koronához való visszatérését hírül adta, sem külön erdélyi országgyűlés által megerősíttetni, sem pedig az erdélyi rendeket a magyar országgyűlésekre meghívni nem akarták. Ez tette lehetővé Rákóczi sikereit, ez a fejedelemség feltámasztását, amint ez tette szükségessé azt is, hogy a *Pragmatica Sanctiót* Erdély rendjei Magyarországtól külön ismerték el. Erdély tehát külön ország maradt, melyet Bécsből kormányoztak és mely a Habsburg-ház örökösödését elfogadván (1722) a fejedelemsválasztás jogáról lemondott (1744. II. §). Ettől kezdve nem választhatott magának fejedelmet, de rendszeresen tartottak országgyűléseket, az országgyűlések nyílt politikai küzdelmei pedig a magyarság súlyát növelték meg és a közélet magyar jellegét erősítették.

A női ág elismerése jogán 1740-ben trónra lépett Mária Terézia fia, József császár (1780—90) alig egy évtizedig tartó rövid uralkodása idején mindent felforgatott, de azzal, hogy a magyar és az erdélyi kancelláriákat egyesítette, voltaképen a magyar állam egységének gondolatát erősítette meg és maga mutatott arra, hogy lehet Erdély teljes visszacsatolását biztosítani.

Erdély anyaterületének — ha lehet ezzel a kifejezéssel élnünk — a magyar vármegyékben, a székely és szász székekben megtelepedett három erdélyi nemzettől lakott területét ismerték. Az 1687-iki megszállás is elsősorban erre a területre vonatkozott. Csak 1688-ban került vissza Lippa, Lugos és Karánsebes, 1692-ben Várad és 1695-ben Gyula. Biharmegye már 1687-ben elszakadt Erdélytől és ezzel kezdetét vette a *Partium* külön szervezkedése. A Maros, Tisza és Duna közét,

ennélfogva Lippát, Lugost és Karánsebest is, az 1699-iki karlócai békeszerződés egyelőre a török birtokában hagyta, Magyarország rendjei azonban az 1712—15. országgyűlésen a felszabadított *Partium* haladéktalan visszacsatolását követelték és a követelést az 1722—23. országgyűlés is megismételte (1723. XX. §). Az erdélyi országgyűlések viszont a Partiumnak Erdéllyel való egyesítését szorgalmazták. Ebben a harcban az 1732 december 31-én kiadott legfelsőbb elhatározás, a *Carolina Resolutio* olyan fegyverszünetet hozott létre, mely a vitás területet megosztotta. Máramaros és Arad vármegyék egész terjedelmükben, Zaránd vármegyének pedig nyugati része Magyarországhoz került; Zaránd keleti része, Kraszna- és Középszolnok megyék továbbra is Erdélyhez tartoztak. A lippai és lugos-karánsebesi területeket a katonai területté alakított Bánságba kebelezték, amely 1716-ban szabadult fel a török uralom alól.

A XVIII. század felvilágosult abszolutizmusa Erdélyben a szászoknak kedvezett, kik a nekik kedvükben járó Bucow tábornok után a maguk közül való Bruckenthal Sámuelet, kit Mária Terézia báróságra emelt, 1762-ben a kancellária, 1774-ben a gubernium élére látták jutni, 1777-ben Erdély kormányzójává emelkedni. Bruckenthal és Bucow tábornok együttműködése idején alakult meg a határőrvidék és került császári katonai kormányzat alá a székelység egyik része; Bruckenthal kormányzósága idején tört ki Hora és Kloska lázadása. Ő szerezte meg a szászoknak a fogarasi uradalom bérletét és tette lehetővé a német iskolák fenntartását. Szász egyetemet ugyan nem sikerült alapítania, de hivatali működése

idején a mérleget az udvar segítségével a szászok javára billentette. Az ő kormányzósága idejében, 1783-ban kereste fel Erdélyt az első Habsburg király, II. József, miután mint trónörökös már 1773-ban megfordult Erdélyben.

Amíg azonban a magyar nemesség a maga jogait, Bruckenthal báró a szászok kiváltságait védelmezték, addig József császár 1784 július 4-iki rendeletével Erdély régi alkotmányát eltörölte. Megszüntette a három nemzet és a négy vallás kiváltságait, egybeolvasztotta és összekeverte a székeket és a vármegyéket. Erdély ettől kezdve 11 kerületre oszlott, melyek élére a császár főispánokat állított, ezek élére pedig az újjászervezett guberniumot helyezte. Reformterveivel azonban vihart aratott, melyet 1786-ban tett harmadik erdélyi útján sem tudott lecsendesíteni. Haragjában 1787-ben Bruckenthal bárót is felmentette állásától és ettől kezdve a néma ellenállás és szervezkedés foglalta el helyét Erdélyben is.

A József halálát (1790 február 20.), követő megújulás azoknak az erőknek a kirobbanását váltotta ki, melyeket a császár elfojtani törekedett. Az eltörölt három erdélyi nemzet új életre kelt, sőt nemzeti jogokat kért a negyedik nagy népelem, a románság is.

Az erdélyi országgyűlés, melyben a többséget — a XVIII. század társadalmi fejlődésének eredményeként — a magyarság — a magyar és székely nemzet — alkotta, nem az udvar és a bécsi kormány óhaja szerint Szebenben, hanem a szászból magyarrá lett Kolozsvárott ült össze. Miután József az alkotmányos méltóságokat megszüntette, azokat utólagos jóváhagyás reményében választás

útján töltötték be és így a II. Lipót király képviselő császári tábornoknak a parlamenttől megválasztott hatóságokat el kellett ismernie. Az országgyűlés jegyzőkönyveit a magyar többség kívánságára magyarul vezették, mert a magyarság haladt élén annak a mozgalomnak, amely mindhárom nemzet önkormányzatát és a magyar államélet folytonosságát helyreállította. Így kötötték meg 1790 december 31-én még egyszer a három nemzet únióját, amely Erdély fejlődésének alapjait az idegen befolyás helyett a szabad jogait élvező történelmi nemzetekre építette. A második nagyjelentőségű határozat a magyar koronához való tartozásnak törvénybeiktatása volt. Ezzel a magyar állam egysége a történelmi magyar nemzet kifejezett óhajaként elméletileg helyreállott: csak a gyakorlatban húzódott el 1848-ig, mikor a magyar és erdélyi országgyűlések az úniót megszavazták és azt végrehajtották. Az 1848-iki únió tehát az 1790-iki parlamenti végzésből következett. Még ennél is több történt, mert Erdély a három nemzet úniójának megújításával együtt helyezkedett el a magyar államrendben.

A magyarságnak és nyelvének diadalmas előnyomulása, mi az 1790-iki átalakulást a Duna medencéjében a legjobban jellemezte, a mozgalomnak azt a jelleget adta, hogy itt a régi magyar nemzeti és állami erőknek minden akadályon keresztül való töréséről volt szó.

Ezzel a hova-tovább diadalmasabb magyar nemzeti mozgalommal szemben a szászok történelmi jogaik felderítésére, meghatározására és megtartására szorítkoztak. Nagy és gazdag irodalom keletkezett a jólét és virágzás nyomán,

melynek a százszok hosszú évtizedek alatt örven-
deztek ; a művészetek felvirágoztak és a szász
kultúrélet, amely Erdélytől nem volt elválaszt-
ható, erdélyi sajátosságaival együtt ekkor keltette
fel és vonta magára a németországi és ausztriai
németiség figyelmét.

Ugyanígy indult meg a román kultúrélet is,
amely harmadiknak sorakozott Erdély megnyilvá-
nulásához. Gyökerében és jellegében már latin volt
és csakhamar utat mutatott az aldunai románság-
nak is, melynek ilyen kultúrája nem volt. Jelleg-
zetesen erdélyi volt a románok latin műveltsége is ;
a mögötte álló tömegeket azonban a nép vezérei
a három kiváltságos nemzet ellen kívánták harcba
vinni.

A nemzeti erők érvényesülése által meglazított
egyensúlyt végül is az állította helyre, hogy a
három történelmi nemzet szembefordult a negye-
dik helyért küzdő románsággal. Hogy helyes volt-e
az állásfoglalás vagy nem volt helyes, azt nem
lehet érzelmi alapokon eldönteni, hanem figye-
lembe kell venni egyrészt a román vezetők köve-
teléseit és az osztozkodással szembenálló erők
védekezését is. Mert a magyar, székely és szász
nemzetek történelmi jogainak védelmével szembe-
állított az a követelés, hogy a magát valamennyivel
szemben kizárólag őslakónak tekintő román lakos-
ság Erdélyben a vezetést magához ragadja, volt
az, ami a határozott és ellentmondást nem tűrő
visszautasításnak eredeti okává lett. A kérdés kez-
dettől harcnak indult és harcként dőlt el, melyben
a vereséget a románok nem a magyarsággal, ha-
nem Erdély három nemzetével és a tudományos
vizsgálattal szemben vették el.

A *Supplex Libellus Valachorum* sorsáról mindössze annyit tudunk, hogy a balásfalvi görög katolikus, latinosító román iskola műve volt, de a görög keleti román püspök is aláírta és a két román püspök terjesztette II. Lipót király elé. A kérelmező emlékirat nem pusztán sérelmeket és panaszokat tartalmazott, hanem elvi deklerációt is: «A román nemzet Erdély összes nemzetei között a legrégibb. Azoktól a római gyarmatosoktól származott, akiket Trajanus császár a második század elején hozott Dácia védelmére . . . Mikor a magyarok Erdélybe törtek, csak akkor változott a lakosság román neve oláhra . . .» Ezek alapján az egymilliónyi román lakosság a maga részére a három nemzettel egyenlő jogot és külön nemzetgyűlés tartását követelte. A király a petíciót az erdélyi országgyűlés elé utalta, mely nem vonakodott a szabad és nemes románoknak a nemességgel addig is egyenlő, a román jobbágyoknak a magyar jobbágyakéval addig is egyenlő jogokat megadni. Megjegyezte azonban, hogy a románok a köztudomás szerint nem a dáciai rómaiaktól származnak, hanem az aldunai területekről szivárogtak Erdélybe; arról, hogy az Erdély területét lakó és birtokló három nemzet egy olyan negyedik nemzetet ismerjen el, amely mindhárom nemzet lakóhelyén magának igényeli a rendelkezést, szó sem lehet; legfeljebb arról, hogy a négy elismert valláson kívül a görögkeleti egyház szabad gyakorlata is biztosítsák. Az uralkodó ezek után a petíciót azzal a figyelmeztetéssel küldötte vissza a két román püspöknek, hogy nem látta bizonyítva, miszerint azt az egész román nemzet megbízásából terjesztették elő és

hogy követelések helyett alkalmazkodjanak a törvényekhez.

A fentiekhez mindössze azt kívánjuk hozzátenni, hogy a petíció a magyaroknál kisebb hullámokat keltett, mint a szászoknál és az orthodox szerbeknél.

A túlzott román — helyesebben román hatalmi — követelések világa mellett az 1790-iki erdélyi reformmozgalom története sokkal hatalmasabbnak, nagyobb szabásúnak, majdnem európai fontosságú politikai küzdelemnek tűnik fel, amelynek története az eddiginél behatóbb és szélesebb alapokon nyugvó kutatást, beállítást és méltatást követel.

A román kérdés a *Supplex Libellus Valachorum* elutasításával nem nyert elintézészt; az csak egy erőmérkőzés nyitánya volt, melynek epilógusát a román birtokbavételben találjuk meg. Csak hadüzenet volt, melynek indokolását a balázsfalvi román történelmi iskola fejtette ki az egyházi úniót követő latinosításból. Ez a latinosítás lassankint az egész erdélyi románságot áthatotta egészen a keresztnevekig, melyeket a római hagyományok szellemében kioktatott papság a római nevek közül választotta. Külsőleg az idegen lassankint római neveket talált Erdélyben és elhitte azt, hogy az új rómaiak a régi Róma fiai voltak. A birtokbavétel után a régi sírokat is el akarták távolítani, hogy elhittessék, miszerint az egész mult római-román jellegű volt. Amíg az aldunai fejedelemségeknek fajilag is eltérő balkáni románsága szláv-görög hatás alatt élt és később a francia hatás előtt nyitott utat, addig az erdélyi románságot az egyházi úniótól nyert lökés a latinosodás

és latinositás irányában indította el, amely később az aldunai románságot is erdélyi-latin befolyás alatt fordította Róma és Itália felé.

A balázsfalvi román-latin iskola vezetői, Klein Innocentius unokaöccse, Klein Sámuel, Sinkai György és Major Péter ismerték meg Trajanus császár dáciai hadjáratát megörökítő emlékoszlopát és Bonifinius XV. századbeli olasz humanista művét, aki Mátyás királyt hízelgő módon a római Corvinus-családtól származtatta és ezzel megteremtette a keresett kapcsolatot Róma és a dáciai románok között. Klein Sámuel alkotta meg a latinos román nyelv rendszerét (*Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*. Wien, 1780.). Sinkai a dákó-román történetelmélet alapjait (*Cronica Romanilor*. Első kiadása kiadva Jassy 1853., II. kiadás 1886.), Major Péter pedig annak szintézisét (*Istoria pentru inceputul Romanilor in Dacia*. Buda 1812., II. kiadás 1834., III. kiadás 1883. Egyetemi nyomda). Megjegyezzük, hogy Klein, Sinkai és Major egymásután a budapesti Egyetemi nyomdánál voltak — mint censorok — alkalmazva és hogy Major művét az Egyetemi nyomda tette közzé.

Klein, Sinkai és Major munkálatainak a románság jövő alakulására beláthatatlan fontosságuk volt; szellemük átlépte a Kárpátokat és a balkáni románság erdélyi nevelése olyan tömegek faji egysége és lelki uniója felé vezetett, amely később Erdély történelmi nemzeteire is fenyegetővé vált. Csak most látszott — bár csak egyesek vették észre — valódi színeiben az a bécsi politika, mely a visszaszerzett Erdélyt nem csatolta Magyarországhoz és ezzel gátat vetett a magyar nemzet egységének és annak, hogy a Dunamedencét az

egybeforrott magyarság ismét magáévá tegye. Csak most vették észre, hogy Bécsből a magyarság mögött és ellen szervezték meg a katonai főparancsnokság útján az erdélyi németiséget, majd az egyházi únió útján és részben a németiség ellen is a hatalmasabb románságot, melynek tanítómeszterei most az aldunai románság tömegeit is maguk mögé állították. A szászok aggodalmukban Bécs felé tekintettek, a magyarok a román petíció és 1790 óta állandóan a visszacsatolást, a Magyarországgal való úniót, helyesebben reúniót szorgalmazták.

A küzdelem vezetői között a két Wesselényi Miklós báró, apa és fiú, emelkedett ki, kiknek életrajza ennek az únióért való küzdelemnek nyújtja képét (idősebb Wesselényi Miklós 1750—1809, ifjabb Wesselényi Miklós 1796—1850). Velök és eszméikkel a bécsi kormány állott szemben, mely a két Wesselényit börtönbe záratta. Míg Erdély kormányzói rendeletek útján kormányoztak, addig az ifjabb Wesselényi a rendeket ellenállásra buzdította, 1832-ben pedig partiumbeli birtoka jogán a magyar országgyűlésre utazott és Pozsonyban is szót emelt Erdély visszacsatolása mellett. Az udvar erre Wlassics báró tábornokot küldte a viszonyok megvizsgálására, mikor pedig ez az országgyűlés egybehívását javasolta, ennek megnyitásához Ferdinánd főherceget királyi biztosként irányította Erdélybe. Az izgalom tetőfokra hágott akkor, amikor a rendek a gyűlésterem ajtóit zárva találták, a főherceg pedig a 92 erdélyi képviselőt 231 regalista kinevezésével majorizálta. Erdély panaszkodó rendjeit a király nem fogadta, elnökké pedig a kisebbség jelöltjét nevezte ki; a királyi

biztos az országgyűlést feloszlatta, Wesselényit fogságra vetette és a mozgalmat hatalmi szóval kívánta elfojtani. Miután az 1836. évi XXI. (magyar) törvénycikk a *Partium* vármegyéit Magyarországhoz csatolta vissza, Erdély ettől kezdve a belső területekre szorítkozott.

Most az addiginál nagyobb erővel tört ki a harc a bécsi kormány és a magyar nemzet között. Ebben a küzdelemben Erdély kürtjét két ember fújta meg: a szász Roth István Lajos a magyarok ellen, az osztrák börtönben megvakult Wesselényi Miklós báró pedig Erdély megmentése érdekében. Az erdélyi szász lutheránus lelkész Roth, kinek életével és munkáival csak újabban foglalkoztak, 1842-ben kiadott röpiratában (*Der Sprachkampf in Siebenbürgen*. Brassó, 1842. II. kiadás. Szeben, 1896) szenvedélyes hangon kelt ki a magyarok ellen és hadat üzent az únió gondolatának, melytől a szászokra nézve semmi jót nem várt. Attól félt ugyan, hogy a románok az orthodox orosz hatalom martalékaivá lesznek, az Erdélyt védő Magyarország helyett azonban Ausztriához fordult, viszont Erdély és Magyarország helyett a maga biztonságával törődött. Sokkal szélesebb alapokon mozgott és nagyobb távlatokat árult el Wesselényi röpirata (*Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Lipcse, 1843. Német fordítás. Leipzig, 1844), mert látván, hogy a szerinte hétmillióra szaporodott románság elsősorban azt a szászságot fojtja meg, melyet a magyarság évszázadokon át megtartott és melynek földjén a románság többségre emelkedett: németeknek és románoknak egyformán baráti kezet nyújtott az orosz hatalom ellen, mely Lengyelország leigázása

után a Kárpátok mentén a Balkán felé indult és már több ízben, utolszor 1828—34 is megszállás alá vette az aldunai román fejedelemségeket. Wesselényi német-magyar-román szövetségtervével olyan dunai vagy középeurópai közösség gondolatát vetette fel, mely véleménye szerint a magyar nemzetet és a magyar államot, az ebben élő nemzetiségekkel együtt, egyedül menthette meg a pusztulástól.

Aki az orosz hatalom korabeli terjeszkedését figyelemmel kísérte, az láthatta, hogy Erdély körül nagy, európai jelentőségű kérdések hullámai gyűrűztek.

Ebben a helyzetben tört ki az 1848-iki szabadságharc. A márciusi események a szabadságra való törekvés hullámával öntötték el az országot. Március 29-én Marosvásárhelyütt mindhárom — a magyar, székely és szász — nemzetek ifjaival együtt a románok is aláírták azt a petíciót, melyben az uralkodótól Erdély visszacsatolását kérelmezték. Az aláíró Jancu Ábrahám és Pap Sándor (Papiu Ilarianu) akkor még azon a nézeten voltak, hogy Erdély nemzeteinek egymással kell összefogniok Erdély érdekében és hogy ez az összefogás a román-ság érdekében is a Magyarországhoz való visszacsatolás gondolatára és így a történelmi fejlődés alapjára kell hogy helyezkedjék.

Ez a senkitől nem irányított önkéntes állásfoglalás mindennél jobban mutatta, hogy Erdélynek az anyaországtól történt különválasztása ellentétben állott a multtal és a természetes fejlődéssel, az anyaországhoz való visszacsatolása pedig közös érdeke és kívánsága volt Erdély összes népeinek,

VIII. AZ ŰNIÓ DIADALA.

1848—1868.

Bár az 1848 április 11-én szentesített magyar törvények Erdély visszacsatolása iránt rendelkeztek, a szászok és románok vezetői a változást hirtelennek tartották. Abban bíztak, hogy a császár hatalma és befolyása elég nagy ahhoz, hogy a régi helyzetet biztosítsa. A szászok minden további nélkül Ausztria császárához fellebbeztek, a románok viszont 1790-ben elutasított nemzeti követeléseik elismerésétől tették függővé a csatlakozást, tehát nem elvi alapon ellenezték az űniót. Miután azonban a Partium visszacsatolása megtörtént, Erdély számára sem maradt más, mint hogy a visszacsatolástól várja jövőjének jobbrafordulását. A május 29-én megnyílt utolsó erdélyi országgyűlés izzó hangulatában már a szászok is csak feltételeket szabtak, de a lelkesedés hullámai elsodorták őket és 30-án, az űnió Wesselényi báró beszéde után egyhangú határozattá lett. A románok nem lettek negyedik nemzetté, de a polgári jogokban űk is egyenlőkké lettek a nemesekkel és a többi nemzetekkel. Erdély képviselői a magyar országgyűlésen foglaltak helyet és mikor július 10-én Pestre érkeztek, a magyar állam régi egysége helyreállottnak volt tekinthető.

A magyar kormány június 14-én vette át Erdély igazgatását és 20-án királyi biztосként egyik legkiválóbb emberét, Vay Miklós bárót küldötte oda,

ki Erdélyt nem ismerte. Hozzájárult e bajhoz az is, hogy a magyar és erdélyi országgyűlésektől kiküldött únióbizottság jelentésének és az általa kidolgozott vonatkozó törvényjavaslatának tárgyalásakor, 1848 szeptemberben, már kitört a harc az osztrák és a magyar kormányok között, mire a szász képviselők elutaztak, a szász nemzet vezetői pedig szeptember 29-én az úniót semmisnek nyilvánították. A szászok hangulata döntőleg hatott a románokra is ; azok már 23-án felmondották az engedelmisséget a magyar kormánynak és a szászokkal együtt a szebeni katonai főparancsnok, Puchner báró tábornok rendelkezése alá helyezkedtek. A szászok és románok a régi erdélyi országgyűlés egybehívását követelték és a magyar kormányzattal szemben az osztrák kormány beavatkozását szorgalmazták.

Lehetetlen e határozatok mögött észre nem venni azt a befolyást, melyet a magyar állam belső ügyeiben az osztrák állam kormánya katonai parancsnokságai útján gyakorolt. A magyar kormányzattal és a szentesített törvényekkel való szembeszállás feltételezte azt, hogy mögötte idegen hatalom állott, de a helyzet még bonyolultabbá vált az által, hogy a magyar földön kirobbant ellentét lángját két idegen hatalom szította : nyugat felől Ausztria, kelet felől Oroszország.

A helyzetet elemeire kell bontanunk, hogy megérthessük.

Erdély az únió által megszünt nagyfejedelemség lenni és ismét elfoglalta a magyar államban régi helyét, amellyel 1541 előtt rendelkezett.

Mégis hozzá kell tennünk, hogy az új berendezkedés nem az erdélyi nemzetek úniójává épült,

legalább is a rohanó események nem engedték meg az erdélyi kérdés megoldását abban az értelemben hogy az anyaország magyarságától alátámasztott erdélyi magyarság és székelység a maga helyét a Bécsre támaszkodó szászsággal és románsággal szemben elfoglalja. Megszűnt vagy legalább is nem érvényesült az új rendben a nemzetek régi úniója, mely az erdélyi köztudatban változatlanul az erdélyi kormányzat legmélyebb alapjaként maradt meg.

A forradalomban sem pusztán a konzervatívok és liberálisok mérköztek, a diadalt sem azok vitték el, hanem a centralisták és programjuk, a francia minták után haladó centralizmus. Egy központosított magyar állam megalkotása felé indultak el azok, akik az erdélyiségben szeparatizmust láttak, amelyet mindenképen el kell fojtani. Velük szemben tárt karokkal fogadták a megfenyegetett szászokat és románokat a szebeni katonai főparancsnokságon, Bukarest felé pedig már szeptemberben útban voltak az orosz csapatok. Míg a szászok az osztrák császárhoz vetették reményeiket, az orosz cár a görögkeleti románokat segítette azzal a hadsereggel, mely az erdélyi románság kulturális és politikai hatásaként kitört havasalföldi forradalmat elfojtotta és a Kárpátok szorosaiban állította fel előőrseit.

Puchner bárónak, Erdély katonai parancsnokának rendeletére a császári csapatok már szeptember óta nem fogadták el a magyar hadügyminiszter utasításait, mire a szászok és románok is az ő rendelkezése alá helyezkedtek, a vérszemet kapott havasi mócok pedig megkezdték a magyar lakosság mészárlását. Puchner éppen úgy elveszí-

tette az uralmat Erdély fölött, amint elveszítette azt Vay Miklós báró királyi, szeptember óta kormánybiztos. A meg nem értett Erdély polgárháború színterévé lett.

A három nemzet egyensúlya megszűnt ; Wesselényi Miklós álma összeomlott.

A szászok nemzeti szervezkedését a szebeni szék szeptember 29-iki határozata vezette be, melyben a magyar kormánynak az engedelmességet felmondotta és Vay báróval szemben Puchner báró mellé állott, aki október 26-án a szász nemzetet önkéntes csapatok, szász vadászzászlóalj felállítására szólította. Nem volt ilyen egységes a románok eljárása, mert az 1790-ben megindított akció folytatása iránt nem alakult ki egységes felfogás. Voltak, akik a magyarokkal az osztrákok ellen, mások az osztrákokkal a magyarok ellen kívántak küzdeni ; az egyesült egyház hívei Bécs, a nem egyesültek Pétervár felé orientálódtak ; egyesek a dákóromán egységet akarták előkészíteni. Ez utóbbiaknak az Erdélyből Havasalföldre vándorolt Maiorescu János volt a szóvivője. kit a havasalföldi kormány a frankfurti német nemzetgyűléshez küldött követül és aki két emlékiratban kérte János főherceget a dákóromán egység megvalósítására, tehát mint a latinos erdélyi gondolkodás híve, Ausztriába vetette reményeit. Ugyanakkor Saguna András görögkeleti püspök, kit a karlócai szerb patriárka szentelt püspökké, az orthodox oroszoknak Bukarestben álló katonai parancsnokságától várt segítséget. Most Puchner báró maga vette át a román frakciók vezetését. Az október 29-én Balázsfalván megtartott második román népgyűlésen a Puchnertől odaküldött Schurtter

császári tábornok felhívására 22 tagú komitét választottak, mely a főparancsnokság székhelyén a román nemzet állandó kormányaként rendezkedett be. Szebenben tehát ettől kezdve Puchner báró császári tábornak oldalán két erdélyi nemzet kormánya működött : a szászoké, mely a szászoktól lakott területre szorítkozott és a románoké, akik Erdélyben szétszórtan éltek. A szászok a magyarok ellen császári tisztek vezetése alatt szász csapatokat szerveztek, a románok Erdélyt prefekturákra osztották és légiókat alakítottak. Az a hatalom, amelyet ők képviseltek, a különben gyenge és beteges Puchner bárót is megrémítette. Mivel azonban az általa megfenyegetett magyarok és székelyek támadásától tartott, szabad utat engedett a románok szervezkedésének ; abban a reményben, hogy az osztrák császári haderő a szászok fegyverbe állításával úrrá fog lenni a román tenger fölött.

Ebben a zavaros helyzetben következett el a trónváltás. 1848 december 2-án V. Ferdinánd királyt fiatal unokaöccse, Ferencz József váltotta fel, aki 21-én manifesztumban hívta fel az erdélyi szászokat a megalkotandó osztrák összmonarchia támogatására. Erdély akkor már — Háromszék kivételével — az osztrák haderő birtokában volt ; a magyar csapatok a Királyhágón, Erdély határszélén állottak. A császári hadsereg megerősítésére a 22 román prefekturában a szebeni román komité háromszázezer főnyi román hadsereg felállítását határozta el, tízszeresét annak, amellyel Puchner báró rendelkezett. Lehetetlen volt tehát nem számolni azzal az eshetőséggel, hogy osztrák diadal esetén Erdély esetleg a románok birtokába

kerül, ha csak a Windischgraetz herceg vezérlete alatt nyugat felől közeledő osztrák császári hadsereg kellő időben Erdélybe nem érkezik.

A magyar csapatok november 30-án Erdélyt kiűritették. Az erdélyi magyarság egyetlen reménysége a székelység maradt, mely a szász és román nemzetek példájára és a havasi románság vérengzésének (zalathnai vérfürdő, 1848 október 23.) hírére maga kívánt saját biztonságáról gondoskodni. A székelyek is hadsereget állítottak és a Gábor Árontól öntött ágyúkkal Heydte bárónak osztrák-szász-román csapatait kiverték a Székelyföldről. December közepén a háromszéki székelyek már szász területen át Brassó felé vették útjokat, melyet Schurtter tábornok védelmezett. Ez volt a helyzet akkor, amikor Puchner Szebenben az új császár ünneplésére készült.

Ugyanazon a napon — december 27-én — adta ki manifesztumát az Erdély visszavételére küldött Bem honvédtábornok, amelyben magyar, német és román nyelven közölte, hogy a történelmi magyar alkotmány szellemében Erdély valamennyi lakosának szabadságot, egyenlő jogokat és az országnak nyugalmat hoz. Puchner a románokat két értekezletre hívta össze : a görög katolikusokat Balázsfalvára, a görögkeletieket Szebenbe. Világosan látszott e rendelkezésből, hogy maga is Erdélynek a románok által való átvételétől tartott. Bem jöttének hírére Balázsfalván már nem tudtak összejönni, de az orthodox románság vezetői Szebenben megtartották a tábornoktól kívánt értekezletet. Puchner báró Pfersmann császári tábornokkal képviseltette magát, Saguna püspök pedig a karzaton ülő görög katolikusokat is az ülés-

terembe hívta és az értekezletet az összes románok nemzeti értekezletévé alakította át. Saguna irányítása mellett foglalt állást a gyűlés a magyarok ellen. Puchner báró másnap a komitét magához hívta és közölte vele, hogy Bem tábornok magyar csapataival Kolozsvárra érkezett, 31-én pedig arra kérte őket, hívják be a Havasalföldön álló császári orosz hadsereget.

A történetírók eddig abban a feltevésben voltak, hogy Puchner báró Bemtől félt, miben alig lehet kételkednünk. A rendelkezésre álló források szerint azonban azzal az indokolással hívta be az oroszokat, hogy a székelyek Brassó felé közeledtek és neki nincsen annyi ereje, hogy Brassót és Szebent megvédelmezze. Ha figyelembe vesszük azt, hogy számítása szerint Windischgraetz herceg haderejének a védtelen alföldön át rövidesen az arad—várad vonalon kell állania, úgy arra is gondolhatunk, hogy az általa felkeltett román szervezkedésben lavinát vélt felismerni, a zavarból pedig nem látta jól a kivezető utat. Erre mutat az, hogy a románok az oroszok behívását megtagadták, mert azoktól saját függetlenségüket féltették. Mi több, amikor Puchner báró az oroszok behívását keresztülvitte, a románok tekintélyes része a magyarokkal keresett megegyezést. Nem lehet tehát azt állítanunk, hogy a románok hívták be az oroszokat, bár azt sem lehet elhallgatnunk, amit a Puchner báróhoz ebből a célból meghívott román Barnutiu mondott, hogy a románok által hivatta be Lüders tábornokot. Lüders tábornoknak szigorú utasítása volt arra nézve, hogy Erdély belső ügyeibe ne avatkozzék, csapatokat pedig csakis abban az esetben indítson Erdélybe, ha erre

az osztrák császári katonai parancsnokság maga kéri, tehát a felelősséget a beavatkozásért Puchner báró vállalja. Végeredményben a felelősséget sem az osztrák haderő parancsnoka, sem a román, de még a szász nemzet sem vállalta el, Lüders tábornok viszont az orosz csapatokat az osztrák katonai hatóságok kérésére irányította Erdély felé.

Hogy az osztrák és orosz hatalmak között már akkor nem került kenyértörésre a dolog, annak az volt az oka, hogy egymással szövetségben állottak és 1849 május 1-én Ferenc József maga kérte Miklós cárt arra, hogy csapatait Magyarországba küldje. A valóságban osztrák-orosz front alakult, bár a súlypont hova-tovább orosz oldalra tolódott. Maga Bem is orosz katonaszökevény volt, amint az oroszok mondták, tehát az erdélyi határokon az oroszok behívása után már nem a megrémült Puchner volt az ellenfél, hanem a Bemtől vezetett magyar haderő állott szemben Lüders orosz tábornok csapataival.

Bem tüneményes hadmenetben tisztította meg Erdélyt az osztrák és orosz hadaktól. 1849 március 12-én már Szebenben állott, 20-án Brassót szálolta meg. Március végén az osztrák és orosz csapatok havasalföldi területre szorultak és ezzel kezdetét vette a visszahódított Erdély kormányzatának megszervezése. Az Erdélyt nem ismerő Csányi László kormánybiztos a szászok ellen vas kézzel járt el és vezérüket, a katonai törvényszéktől halálraítélt Roth István Lipótot május 11-én, az ítélet kimondása után, kivégeztette. Másnap abban a tudatban hagyta el helyét, hogy Erdélyben a rendet helyreállította.

Erdélyben mindenki tudta, hogy másként áll

a dolog, mert maga Bem is nyílt harcban állott a polgári kormányzattal, mely a szászokat olyan vértanuval ajándékozta meg, akinek emléke az elért sikereket veszélyeztette.

Erdélyt akkor már halálos öleléssel vették körül az orosz hadak és egyedül az erdélyi nemzetek uniója menthette meg. Ennek az uniónak a románokat is meg kellett nyerni, nehogy az oroszok harmadfél-százezer főnyi román haderőt nyerjenek Erdélyben, ahová az aldunai román csapatokat is be akarták küldeni. A lengyel Bem előtt, aki két évtized óta küzdött az orosz hatalom ellen, világosan állott a veszedelem, hogy Erdély elveszti védőbástya jellegét, ha erejét megosztják és ezért igyekezett elősegíteni a román-magyar megbékülés művét, amelyben az oroszoktól elűzött havasalföldi emigránsok dolgoztak és amelyet a Jancuval való megegyezésnek kellett betetőznie. Jancu emberei az erdély—bihari havasokból intéztek kitöréseket a védtelen magyarság ellen (Nagyenyed felégetése, 1849 január 9.), de ő maga hajlott a békére. Így történt, hogy a helyzetet félreismerők csekély erővel kísérelték meg a havasok elfoglalását. Az oroszok ellen fordult Bem visszarendelte őket, de parancsa nem érkezett meg és a havasokba nyomult magyar sereg az ideális lelkű Vasvári Pállal együtt megsemmisült. Az orosz veszedelem azonban sürgette a megegyezést. A debreceni kormány pontokban állította össze a román-magyar megbékülés alapjait, Bem pedig Jancunak honvéd tábornokká való kinevezését javasolta, hogy az oroszok ellen egységes front alakulhasson. Július 14-én román-magyar légiót alapítottak, amelynek megszervezésével Kossuth

Lajos kormányzó Bem tábornokot bízta meg. Nyomon követte azt a nemzetiségi törvény megalkotása, de a segesvári csatában (július 31.) Erdély az orosz csapatok birtokába került.

Azok kezéből vette át Wohlgemuth Lajos báró osztrák tábornok, aki az 1849 március 4-iki osztrák alkotmánylevél alapján Erdélyt Ausztriába kebelezte, szeptember 24-iki rendeletével pedig hat katonai területre osztotta fel.

Az osztrák uralommal és annak idegenszerű rendelkezéseivel sem a magyarok és székelyek, de a szászok sem, legkevésbé pedig a románok voltak megelégedve. Mikor Ferencz József 1852-ben Erdélybe utazott, a kihallgatást kérő Jancut nem fogadta, sőt Bécsből is kiutasították, majd elfogták, mire Jancu elméje elborult. Ugyanígy jártak a szászok is, mert Bécsben senki sem értette meg az elkülönülésre való törekvést, amikor azt várták tőlük, hogy Erdélyt Ausztria számára biztosítsák. Bécsben ugyanis még kevésbé ismerték az erdélyi viszonyokat ; a magyar centralizmus hibáival szemben az osztrák centralizmus megvalósíthatatlan erőltetésnek látszott. Amikor az 1851 május 12-iki rendelet Erdélyt osztrák mintára öt kerületre osztotta, mindenki tisztában volt azzal, hogy az új rend csak addig tarthatja fenn magát, amíg ahhoz kellő katonai ereje van. Az 1853 január 10-iki rendelet a kormányzóság helyébe helytartóságot állított és Erdélyt hat helyett tíz kerületre osztotta fel, de a gazdasági hanyatlásból akkor már mindenki a rendszer bukását olvasta ki.

Az 1860-iki októberi diploma és az 1861 -februári pápens új rendszerrel kezdte meg a kísérletezést.

Az új rendszer a Habsburgok birodalmának federációs állammá való átalakítása volt, amelyben Erdély nagyfejedelemség császári rendelet útján 165 képviselőből álló tartománygyűlés"összeállítására nyert jogot. A Nagyszebenbe összehívott tartománygyűlésnek 54 magyar és 43 szász tagjával szemben 57 román tagja volt ; a szászok és románok többsége alkotta meg tehát azt a törvényt, mely a románt negyedik törvényes nemzetként elismerte, a magyar, német és román nyelvek egyenjogúságát kimondotta. A bécsi birodalmi gyűlésben 13 szász és 13 román képviselte a nagyfejedelemséget ; a magyarság Bécstől távol maradt és tovább folytatta megkezdett harcát az únióért. A románság viszont az abszolutizmus bukása után megtartott 1865-iki erdélyi országgyűlésben sem helyezkedett passzív állaspontra és ezzel kifejezte hajlandóságát a magyarokkal való közreműködés iránt. Az országgyűlés feliratban kérte az únió végrehajtását — Saguna püspöknek az 1863-iki választási rendelet megtartására vonatkozó javaslata nem kapott többséget, — Ferencz József azt 1865 december 25-iki leiratában tudomásul vette és az erdélyi országgyűlést feloszlatta. A románok azt a relatív többséget, mellyel az erdélyi tartománygyűlésben a magyarokkal és a szászokkal szemben külön-külön rendelkeztek, a magyar országgyűlésben elvesztették ugyan, de ott is megjelentek, mert az 1865—68-iki országgyűlésben az erdélyi választókerületek 14 román képviselőjén kívül 24 magyarországi választókerület is román képviselőket küldött a parlamentbe, a románok ott 40 szavazattal bírtak. Sérelmük ezekután már csak az

maradt, hogy Erdély önkormányzata megszűnt és a magyar állam kebelébe való visszatérés folytán az erdélyi magyarság megfelelő alátámasztást nyert.

Az a sérelem, hogy az únió a román külön nemzetként el nem ismerte, megszűntnek volt tekinthető, mert egyrészt az erdélyi magyarság, székelység és szászág külön jellege sem maradt meg, másrészt pedig az 1868-iki nemzetiségi törvény a magyar állam minden polgárát egyenjogúnak ismerte el. Az erdélyi szászok és románok tehát semmivel sem élveztek kevesebb jogokat, mint az erdélyi magyarok és székelyek vagy a magyar állam többi polgárai.

Hogy ennek ellenére sérelmek voltak, annak magyarázatát egyrészt abban kell keresnünk, hogy a kiegyezés művében a magyar centralisták felfogása érvényesült: azok az államnak minden polgárát megkülönböztetés nélkül egyenlő jogokban részesítették, de megszüntették azt a különvalóságot, amely Erdélyt kitüntette. A románok viszont elvesztették azt a lehetőséget, hogy a megkülönböztetett Erdélyben számbeli többségük erősödése folytán hatalomra kerüljenek.

Tagadhatatlanul erős és hirtelen volt az átmenet Erdély külön élete, szabadsága, népeinek önmagukról való gondoskodása és a francia centralizmus utánzásával a helyi érdekekről való lemondást követelő új rend között. Még ennél is súlyosabb volt az, hogy megfelelő orvoslás nem volt remélhető, mert ez lett az oka a Balkán-félszigeten kialakult románállam, mögötte pedig az orosz hatalom fokozatos érdeklődésének forrása ez utóbbi terveinek.

IX. ERDÉLY A DUALIZMUS IDEJÉBEN.

1868—1918.

Az 1867-iki kiegyezésben Magyarország Ausztriával, illetőleg az uralkodó bécsi kormányával szemben visszanyerte kormányzati függetlenségét. Új kormányát az 1848-iki törvények szellemében de a centralistáktól megjelölt irányban építette fel. A rendek önkormányzatát 1876-ban megszüntették és Erdélyt 15 vármegyére osztották fel. A Dunamedence, a Kárpátok és a Dráva—Duna vonal között egy középpont felé igazodott, miáltal a helyi érdekek másodrendű kérdésekké váltak. Ami az erdélyieknek azelőtt mindennél fontosabb kérdésnek látszott, az most a második vonalba került, mert megelőzte őket az a nagy erő, mely az osztrák befolyás kiküszöbölése után az egész területet osztatlan és egyetlen kormányzati testté gyúrta át. Az új rendszer sikerét mi sem mutatta jobban, mint az, hogy az ország harmadnyi magyarsága három nemzedék után viszonylagos túlsúlyba került és a féларányt maga mögött hagyva, hosszú századok után ismét mint többség haladt előre az érvényesülés felé. Viszont az erők összpontosításának nagy erők estek áldozatul. Ilyen volt az erdélyi szász univerzitás megszüntetése és a románoktól célba vett vármegyei autonómia kifejlesztésének gondolata, önkormányzatának fokozatos leépítése, bár mindez nem járt jogfosztással, mert pl. a szász univerzitás vagyó-

nát szabadon kezelte tovább, az egyházak pedig olyan autonómiát élveztek, hogy a görög katolikus és görögkeleti egyházi és iskolai önkormányzat keretében voltaképen a románság élvezett széles autonómiát.

Az erdélyi magyarság és székelység egyelőre nem érezte az erdélyi érdekek hátraszorítását olyan mértékben, amint érezték azok, akik a faji, vallási és egyéb különvalóságokat féltették a központosítás növekvő erejétől.

A szászok az anyaország németiségével együtt közös kormányzat alá kerültek ; de míg az erdélyi szászság erősen zárt egységet alkotott és kizárólagos öncélúságnak élt, addig a magyarországi németiség fenntartás nélkül állott az államfenntartó magyarság oldalára. A szászság a maga érdekeinek biztosítása végett Ausztriával is fenn kívánta tartani addigi összeköttetéseit (a szász egyetemnek 1872 június 5-én Medgyesen hozott határozata) és e miatt elkerülhetetlenné vált a centrális és partikuláris érdekek összeütközése. Ennek esett áldozatul a szász univerzitás, a nagyszebeni szász jogakadémia stb. Mikor a szászok észrevették, hogy a magyarsághoz való közeledéssel jobban biztosíthatják különleges érdekeiket, akkor a fiatalabb szász nemzedék Ausztria helyett, amelynek befolyása fokozatosan elhalványodott, a Német Birodalom felé fordult és a kritika színtere Ausztriából Németországba költözött át.

A szászok azonban sokkal nagyobb mértékben hátraszorultak a románokkal, mint a magyarokkal szemben. Magában a szászok fővárosának ismert Nagyszebenben, a mely a bécsi rendelkezés alatt álló hadtestparancsnokság székhelye ma-

radt, 1870-től 1881-ig a németek csak 136, a magyarok 237, a románok ellenben 285 arányban szaporodtak, Brassóban pedig a három faj egyenlő arányban oszlott meg, tehát a szászok mindenképen a magyar állam támogatására voltak utalva.

Mivel a kiegyezéssel kapcsolatos átalakulás idején Erdély önkormányzatáról külön gondoskodás nem történt, a román képviselők 1869-ben Szerdahelyen megtartott értekezletükön a passzivitás mellett határoztak és ezt a határozatot az 1881-iki nagyszebeni értekezlet is fenntartotta. Ugyanakkor a magyar országgyűlésben a magyarországi románság képviselőivel összefogva hatásozabban képviselhették volna a románság érdekeit, de a nagyszebeni értekezleten megalakított *román nemzeti párt* céljául Erdély önkormányzatának visszaállítást tűzte ki és diadalra emlete a passzivitás elvét. Baritiu György és a vezetése alatt álló idősebb román nemzedék a szebeni programot 1882-ben emlékiratban foglalta össze, amely *Memorandum* cím alatt román, magyar, német és francia nyelven is megjelent, tehát az erdélyi románság sérelmeit Európa elé kívánta terjeszteni. Az emlékirat nem elégedett meg az erdélyi érdekek védelmével, hanem a románság és a magyarság élet-halál-harcát indította meg, mert a fiatalabb román nemzedék a magyar állam keretein kívül kereste a követelések orvoslását és az aldunai Romániától várta eszményeinek megvalósítását.

Az Alduna körül valóban jelentős alakulás ment végbe az alatt az idő alatt. Magyarország kormányzati függetlenségét visszanyerte. Moldvából és

Havasalföldből 1862-ben Románia néven új hűbéres állam alakult, melynek fejedelmévé 1866-ban Hohenzollern Károly német herceg lett. Károly fejedelem 1878-ban II. Sándor cár oldalán résztvett az orosz-török háborúban és a közösen szerzett diadal eredményeként országát — Andrássy Gyula gróf közös külügyminiszter hathatós segítségével mellett — a töröktől független, szuverén állammá tette. 1882-ben királlyá tette magát, 1883-ban pedig a hármasszövetséghez csatlakozott, amely a Német Birodalomból, Ausztria-Magyarországból és Itáliából állott. Berlin vezető szerepe és Károly fejedelem német összeköttetései alkották most azt a hidat, melyen át az aldunai Románia közvéleménye — maga Károly király is — munkához láttak, hogy a román kérdést új alakban oldják meg. Károly fejedelem Románia szövetségének értékét az erdélyi kérdés kezelésétől tette függővé, sőt a fiatalabb román nemzedék sem Románia fejedelmének tudta nélkül és akaratára ellenére terjesztette az 1882-ben kinyomatott memorandumot 1887-ben az uralkodó elé. Abban a biztos tudatban tette azt, hogy ha Bécsben Románia szövetségére szükség van, úgy a románok követeléseit is támogatni fogják. A vezetés azonban így nemcsak az öregebb nemzedék kezéből siklott ki, hanem az erdélyiekéből is. Új román vezetőség alakult, mely a súlyt az unionált románok helyett az orthodoxokra helyezte át, mögéje pedig a romániai orthodoxokat és azoknak orosz hitsorsosait állította. Legalábbis a dolgok fejlődése folyamán egy közös orthodox frontnak a kialakulása volt észlelhető.

A fiatalabb nemzedék, amely Slavici Jánosnak,

a *Tribuna* szerkesztőjének vezetése alatt az 1887-iki nagyszebeni értekezleten többségre jutott, a romániai közvéleményt is a küzdelembe vonta és a vezetést annak engedte át. Így jött létre a romániai egyetemi fiatalság memoranduma 1891-ben és a dákóromán gondolatot népszerűsítő bukaresti kultúrliga (*Liga Culturale*) 1892-ben. Az uralkodó a Ratiu János vezetése alatt készített, utóbbtól Bécsbe vitt újabb memorandumot Tisza Kálmán magyar miniszterelnöknek küldötte meg, az pedig felbontatlanul térítette vissza Ratiunak. A magyar válasza még 1892-ben Popovici C. Aurél tollából (de névtelenül) származó *Replica* (Nagyszeben, 1892) szerzője Romániába költözött; a miatta származott pör a vádlottak — köztük Ratiu — elítélésével ért véget, de Bánffy Dezső báró erdélyi származású miniszterelnök 1895-ben kegyelmet eszközölt ki számokra és visszaszanyerték szabadságukat.

Ratiu halálával (1902) a román kérdés megoldását a bukaresti *Liga Culturale* szorgalmazta, mely a talaj kellő előkészítése után a munka folytatását a román hadseregnek kívánta átengedni. Az orosz hatalom ugyanis 1906-ban ismét Európába helyezte át politikája súlypontját és Románia és Szerbia erőivel kívánta lekötni Ausztria-Magyarországot. Ugyanakkor jelent meg (1906-ban) Popovici C. Aurél federációs terve, amelyet a nagyosztrák politika hívei, a centralisták, magokévá tettek és amely tervnek megvalósítására Ferenc Ferdinánd, Ausztria és Magyarország trónörököse, vállalkozott. 1909-iki sinaiai látogatásakor olyan megoldásra gondolt, hogy Románia német királya, Bajorország királyának példájára,

belépne a megalkotandó nagyosztrák birodalomba és a csatlakozás ellenében Erdély fölött magának szerezne kormányzati jogot. Ugyanakkor az orosz kormány minden kötelezettség nélkül odaígérte neki Erdélyt, ha kilép a hármasszövetségből és a szerb-orosz szövetségi viszonylathoz csatlakozva, szembefordul a kettős monarchiával.

A két ígélet külön-külön katasztrófát jelentett a magyarságra nézve. Akár Ferenc Ferdinánd terve sikerül, akár az orosz hatalomé, mely a románságot a maga céljaira kívánta felhasználni, mindkettő a magyarság pusztulását jelenthette. A szászokra nézve az első pillanatnyilag előnyt jelentett, de a szász közvélemény szintén aggodalommal nézett a jövő elé.

Amíg a magyar politikai gondolkodás a dunai magyar hegemonia és a magyar imperializmus álmoképeit már megvalósulni vélte, a keleti végeken egyre világosabbá lett, hogy Erdély sorsát nem az erdélyiek, nem is a magyarok, hanem külső erők fogják eldönteni.

X. ERDÉLY ELSZAKITÁSA.

1914—1920.

Attól kezdve, hogy az erdélyi kérdés megoldását a kettős monarchia federizálásában keresték, nemcsak az osztrákok igyekeztek a federáció kérdését a magyar kormányzat ellenében megvalósítani, hanem Erdélynek az osztrák állam részére való igénylése orosz részről is hasonló igényeket állított előtérbe.

Az orosz diplomácia Erdélyt már 1911 őszén Romániának ígérte oda. Igaz, hogy azt a szövetséglevelet, amely Romániát 1883 óta Németország és Ausztria-Magyarország szövetségéhez fűzte, még 1913-ban is (1920-ig terjedő hatállyal) meghosszabbították, de az orosz hatalom Erdélyt Románia felszabadítandó földjeként állította Bukarest szemei elé. Szaszonov orosz külügyminiszter pedig Bratianu román miniszterelnök társaságában Brassóba kocsizott és megmutatta neki azt a területet, amelyet Oroszország segítségével könnyen megkaphat, ha Szerbia mellé áll (1914 június 16). A szarajevói merénylet (1914 június 28) valóban háborúhoz vezetett Ausztria-Magyarország és Szerbia között, de Bratianu azután is megtartotta semlegességét, hogy kéz alatt Kelet-Magyarország — Erdély, a tiszántúli vármegyék és a Bánát — megszerzése iránt hozzájuttatott írásbeli orosz ajánlatot magáévá tehesse.

Az orosz katonai hatalom veresége és Szerbia

megszállása (1915—16) után a nyugati hatalmak is hozzájárultak azokhoz a területi engedményekhez, melyeket Szaszonov 1914-ben Bratianunak tett és így jött létre az 1916 augusztus 17-iki bukaresti szerződés, amely Magyarország keleti felét a Tisza vonaláig Romániának juttatta. Az orosz ígéretek elmaradása következtében azonban magára maradt, Erdélybe nyomult csapatait a német és magyar seregek megverték és az aldunai síkságra szorították. Mackensen tábornagy német-bolgár hadserege felé. Így történt, hogy december 6-án Bukarest elesett és hogy az 1918 május 7-iki bukaresti békeszerződésben Románia lemondott az orosz hatalomtól megígért magyarországi területekről.

Ausztria-Magyarország a háborút az 1918 november 3-iki páduai fegyverszüneti szerződésben akként fejezte be, hogy a magyar állam egész területét megtartotta.

Ugyanakkor azonban a vesztes háború visszahatásaként forradalom tört ki és olyan kormány alakult, amely a nemzetiségeknek a szabad rendelkezés jogán való megállapodást kínált fel. Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter javaslatait az aradi tárgyaláson megjelent román politikusok Maniu Gyula vezetése alatt visszautasították, a román hadsereg pedig a forradalomtól lefegyverzett magyar állam határait átlépve, a bukaresti titkos szerződésben Romániának ígért terület elvételére indult.

A román lakosság a december 1-én, Gyulafehérvárott megtartott népgyűlésen a csatlakozás mellett határozott; a szászok, kiknek földje már nagyrészt román megszállás alatt volt, csatlakoz-

tak, a magyarság és székelység pedig a passzív ellenállás útjára lépett. Fegyveres ellenálláshoz nem kapott megfelelő alátámasztást ; mindenki abban a feltevésben élt, hogy a fegyverszüneti szerződés alapján eszközölhető és eszközlendő katonai, nem pedig politikai megszállásról van szó ; a román királyi csapatokat vezető Berthelot francia tábornok megnyugtatóként kijelentette, hogy a román csapatokat francia csapatokkal fogja felváltani.

A román csapatok a fegyverszüneti szerződés megszegésével vonultak be és eszközöltek politikai megszállást ; a bukaresti titkos szerződés által odaígért magyar területeket a balkáni román államba kebeleztek, és emiatt Bratianu a párizsi békekonferencia hatalmai előtt nehéz helyzetbe került. Lloyd-George angol miniszterelnök azt kérdezte tőle, hogy a gyulafehérvári gyűlés Erdély nemzetgyűlése volt-e? Ha nem az volt, úgy nem lehet azt állítani, hogy Erdély sorsa felől az igényelt terület lakossága határozott. Azután azt kérdezte, hogy a megszálló csapatok entente-csapatok, vagy román kormánycsapatok, mert első esetben az entente rendeletére ki kell vonulniok, második esetben pedig Erdélyt vonatkozó döntés hiányában nem tarthatják meg. Bratianu nem válaszolt, de mikor azt kérdezték tőle, hogy a területet milyen joggon kívánja megtartani, azt felelte, hogy a fegyver jogán. A román uralom alá került magyarság jogainak védelmére megalkotott kisebbségi szerződés aláírása helyett Bratianu tüntetőleg elutazott, előbb azonban közzétette az 1916-iki titkos szerződést, melyben Anglia, Franciaország, Itália és Oroszország Magyarország

keleti harmadát a balkáni Romániának ígérték oda.

Távozásának okát a fenti összeütközés még nem mérítette ki, mert a legfontosabb okot sokan a Bánát birtoka fölött kitört szerb-román ellentétben látták. Szerbia delegátusa ugyanis kijelentette a hatalmak előtt, hogy Romániának semmi követelni valója nem lehet, mert 1918-ban a központi hatalmakkal különbékét kötött és ezzel az 1916-iki titkos szerződést ő maga hatálytalannította. Clémenceau francia miniszterelnök, a békekonferencia elnöke, meghajolt az érvelés előtt, mert ezzel az 1916-iki titkos szerződésre épített román követelés is hatályát veszítette és azt a javaslatot tette, hogy a vonatkozó területeken tartsanak népszavazást. Ez ellen azonban a szerb és román kormány megbízottai közösen tiltakoztak, mert a vonatkozó területeket népszavazás esetén egyik állam sem kapta volna meg. Inkább hozzájárultak ahhoz, hogy a Bánátot megosszák. Ezek után az 1920 június 4-én Magyarországtól Trianonban aláírt békeszerződés Erdélyt, a Tiszától és a Bánát keleti részeit Romániának ítélte oda. 1920 augusztus 10-én a szövetséges hatalmak Sèvresben Romániával szerződve, a trianoni szerződésben megjelölt területek szuverénitását Romániára ruházták át, de a kitűzött feltétel, a békeszerződés és a vele kapcsolatos egyezmények (a kisebbségi szerződés) megtartása egyben azt is jelentette, hogy ezek meg nem tartása Románia szuverén birtokjogát is érinteni fogja.

Erdély, a Tiszántúl és a Bánát ezer éven át a magyar állam részét alkották, 1920 óta pedig az 1878-ban létrejött balkáni román állam —

mert addig török függőség volt — tartozékaivá lettek. Románia centralista állam volt és ezzel felmerült a kérdés, hogy az elcsatolt magyar terület és Erdély a Dunamedencéhez vagy a Kárpáton túleső Balkánhoz, az aldunai síksághoz áll-e közelebb ; és hogy a román centralizmus megadja-e mindazt, amit Erdély a magyar centralizmustól várt. Mert Erdély sorsát csak az erdélyi multból kisugárzó erdélyi érdeken nyugvó döntés, népeinek a magyar államéletben biztosított megértése és békés együttműködése építette szilárd alapra.

Erdély őstörténetéről *Roska M.*: Erdély őskora. A történeti Erdély. Budapest, 1936. 71—126. l.

A rómaiak koráról szolt *Vass József* pályanyertes műve: Erdély a rómaiak alatt. Kolozsvár, 1863. *Király P.*: Dacia provincia Augusti. 2 kötet. Nagybcskerek, 1893. *Téglás G.*: Limes-tanulmányok. Budapest, 1906. Dácia megdőlésének története. Budapest, 1913. *Buday Á.*: Erdély földjének római kora. A történeti Erdély. Budapest, 1936. 127—147. l. *Parvan V.*: Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. 2 kötet. Bukarest, 1924—25. Dacia. An outline of the early civilisations of the Carpatho-Danubian Countries. Cambridge, 1928. *Alföldi A.*: Magyarország népei és a római birodalom. Budapest, 1934.

A népvándorlás koráról *Roska M.*: Erdély és a népvándorlás kora. A történeti Erdély. Budapest, 1936. 149—159. l.

A honfoglalásról *Borovszky S.*: A honfoglalás története. Budapest, 1894. *Karácsonyi J.*: A honfoglalás és Erdély. Budapest, 1896. *Roska M.*: A honfoglalás és Erdély. A történeti Erdély. Budapest, 1936. 161—173. l. *Tagányi K.*: A honfoglalás és Erdély. Ethnographia. Budapest, 1890.

A székelyek történetéhez okmányokat közöltek *Szabó Károly* és *Szádeczky Lajos*: Székely oklevéltár. I—VIII. kötet, 1211—1750. Kolozsvár és Budapest, 1872—1934. Történelmet utóbbi adott: A székely nemzet történelme és alkotmánya. Budapest, 1927.

A románok történetéhez okmányokat közölt *Hur-*

muzaki Eudoxie báró: Documente privitoare la istoria Romanilor, 1199—1849. Bukarest, 1880 és köv. *Veress Endre*: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei si Tzariei-Romanesti. I—X. kötet, 1527—1660. Bukarest, 1929—38. — Összefoglaló művet adtak *Xenopol A. D.*: Istoria Romanilor din Dacia Trajana. I—VI. kötet, 1859-ig. Jasi, 1888 és köv. II. kiadás. Bukarest, 1914. III. kiadás 14 kötetben. Bukarest, 1925—1930. Francia kivonata: Histoire des Roumains de la Dacie Trajane. 2 kötet. Párizs, 1896. *Jorga Miklós*: Geschichte des rumänischen Volkes. 2 kötet. Gotha, 1905. Istoria Romanilor. 11 kötet. Román és francia nyelven is. Propagandaművei: Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie. 2 kötet. Bukarest, 1915. Histoire des Roumains et de leur civilisation. Párizs, 1920. Angol, német és olasz kiadásban is. La place des Roumains dans l'histoire universelle. 3 kötet. Párizs, 1935—1936. *Giurescu C. Konstantin*: Istoria Romanilor. I—II. kötet több kiadásban. Bukarest, 1935—1937. Fenti források alapján *Seton-Watson R. W.*: A history of the Rumanians. Cambridge, 1934. Francia kiadásban. Párizs, 1937. Ismertette *Horváth Jenő*: Transylvania and the History of the Rumanians. A reply to R. W. Seton-Watson. Budapest, 1935. Francia fordítását *Makkai L.*: Századok LXXII. Budapest, 1938. Elavult *Hunfalvy Pál* műve: Az oláhok története. I—II. kötet, 1604-ig. Budapest, 1894. *Jancsó B.*: A román nemzetiségi törekvések története. 2 kötet. Budapest, 1898—1899. *Márki Sándortól* tervezett folytatása nem készült el.

A románok eredetéről *Mutaşciuv P.*: Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens. Szófia, 1932. *Tamás L.*: Rómaiak, románok és oláhok Dacia Trajánában. Budapest, 1935. *Tzenoff G.*: Die Abstammung der Bulgaren und die Urheimat der Slawen. Berlin, 1930. — Román részről *Draganu N.*: Romanii in vecurile IX—XIV. Bukarest, 1933. *Lecca O.*: For-

mation et développement des pays et des états Roumains. Párizs, 1929. *Onciul O.*: Romanii in Dacia Traiana pana la intemerile principatelor. Bukarest, 1902. *Xenopol A. D.*: Une énigme historique. Les Roumains au moyen age. Párizs, 1885.

A középkori Erdélyről *Deér J.*: A középkori Erdély. Magyar Szemle. XXII. Budapest, 1934. 194—205. l. *Lupás J.*: Voevodatul Transilvaniei in sec. XII si XIII. Bukarest, 1936. *Pór A.*: Az erdélyi vajdák sorozata a XIV. század végéig. Kolozsvár, 1893. *Temesváry J.*: Erdély középkori püspökei. Kolozsvár, 1922. *Vass J.*: Erdély országgyűlései a vajdák alatt. Pest, 1869.

Az Erdélyben lakó népek eredetéről *Kuun Géza gróf*: Étude sur l'origine des nationalités de Transylvanie. *Maurer F.*: Die Besitzergreifung Siebenbürgens durch die das Land jetzt bewohnenden Nationen.

A százszok történetére vonatkozó okmányokat közzétették *Zimmermann, Werner és Müller*: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I—IV. kötet, 1191—1437. Nagyszeben, 1892—1937. — Történetüket megírták *Teutsch György Dániel* és fia, *Teursch Frigyes* lutheránus püspökök : Geschichte der Siebenbürger Sachsen. 6 kötet. Brassó, 1852—1858. IV. kiadás. Nagyszeben, 1925—1926. — A százszok irodalmáról *Trausch-Schuller*: Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Sachsen. 4 kötet. Nagyszeben, 1875—1902. — A százszok művészetéről *Roth*: Die deutsche Kunst in Siebenbürgen. Berlin, 1934.

A bárcasági német lovagokról *Bethlen Elek gróf*: Geschichtliche Darstellung des Deutschen Ordens in Siebenbürgen. Wien, 1831. *Müller E. J.*: Die Ursache der Vertreibung des Deutschen Ordens aus dem Burzenlande und Kumanien im Jahre 1225. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. XLVIII. Nagyszeben, 1925. 41—68. l. *Obert F.*:

Hermann von Salza und die Besiedlung des Burzenlandes. Wien, 1905. *Perlbach M.*: Der Deutsche Orden in Siebenbürgen. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. XXVI. Innsbruck, 1905. 415—430. 1. *Reiszig E.*: A német lovagok a Barcaságban. Századok XXXV. Budapest, 1901.

Az Andreanum hitelességéről *Schiopul J.*: Contributions à l'histoire de la Transylvanie aux XII-e et XIII-e siècles. Kolozsvár, 1932. Le diplôme du roi André de 1224 et autres documents faux et fausement interprétés. Kolozsvár, 1934. *Müller G. E.*: Ist das Andreanum vom Jahre 1224 eine Fälschung? Siebenbürgische Vierteljahrschrift. LVIII. Nagyszeben, 1935. 112—131. 1. *Sacerdoteanu A.*: Andreanum si alte acte. Brassó, 1935.

A kún birodalomról *Jorga M.*: Imperiul Cumanilor si domnia lui Basaraba. Bukarest, 1928. — A dominikánusok térítő munkájáról *Altaner B.*: Die Dominikanermissionen des XIII. Jahrhunderts. Breslau, 1924. *Pfeiffer N.*: Die ungarische Dominikanerprovinz, 1221—1242. Zürich, 1917. — A tatárokról *Sacerdoteanu A.*: Marea invazia tatara si sud-estul european. Bukarest, 1933. — Budapest mongol és román megszállásának kapcsolatáról *Niculau* tábornok: Invazia Tartarilor si prima ocupare a Budapestei. Budapest, 1930.

Az erdélyi románok első említéséről *Szádeczky L.*: Az oláh telepítés legelső okleveles emléke. Századok XXXII. Budapest, 577., 938. 1. — Az 1301-ig terjedő okleveles emlékeket összeállította *Horváth Jenő*: Erdély és a románság kialakulása. Történelmi Tanulmányok. Budapest, 1935. 258—272. 1.

Az aldunai fejedelemségek alakulásáról *Hasdeu D. P.*: Negru Voda. Inceputile Statului Tzerei Romanesci. Bukarest, 1898. *Kropf J.*: Radu Negru a honalapító. Századok XXXI. Budapest, 1897. 707. 1. — Erdély viszonyairól *Pór A.*: László erdélyi vajda,

1291—1315. Rajzok Erdély multjából a középkorban. Kolozsvár, 1891.

Az Anjouk koráról *Halecky O.*: Un empereur de Byzance à Rome, 1355—1375. *Jorga M.*: Imperiul Cumanilor si domnia lui Basaraba. Bukarest, 1928. *Minea I.*: Magyar-bolgár-oláh érintkezés Nagy Lajos alatt. Budapest, 1907. *Thallóczy L.*: Nagy Lajos és a bolgár bánság. Századok XXXIV.

A huszitizmus hatásáról *Jirecsek J.*: Einiges über die culturellen Beziehungen der Ungarn und Böhmen im XIV. und XV. Jahrhundert und über die ungarischen Husiten. Sitzungsberichte der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Prága, 1885. *Roques M.*: Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament. Pallia d'Oresti, 1581—1582. Párizs, 1925. *Sztripszky-Alexics*: Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbéli román fordításban. Budapest, 1912. — Coresi bibliáját kiadta *Bianu*. Bukarest, 1889.

Az erdélyi nemzetek autonómiájáról, a szászoknál, *Müller G.*: Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen, 1224—1876. Nagyszeben, 1928. — A három nemzet úniójáról *Teutsch F.*: Die Union der drei ständischen Nationen in Siebenbürgen bis 1542. Nagyszeben, 1877. Legújabbán *Endes M.*: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Budapest, 1935.

A parasztmozgalmakról *Gombos F. A.*: Az 1437-iki parasztlázadás története. Kolozsvár, 1898. *Német G. K.*: Az 1437-iki parasztlázadás és az erdélyi három nemzet úniója keletkezésének története. Nagybánya, 1885.

Zsigmond király koráról *Minea I.*: Principatele romane si politica orientala a imperatului Sigismund. Bukarest, 1919.

Nagy István moldvai vajdáról *Bogdan J.*: Documente lui Stefan cel Mare, 1457—1504. 2 kötet. Bukarest, 1904.

rest, 1896. *Jorga M.*: Istoria lui Stefan cel Mare. Bukarest, 1904. — Az aldunai viszonylatokról *Veress E.*: Akták és levelek Erdély és Magyarország Moldvával és Havasalfölddel való viszonyához. Budapest, 1914.

Erdély történetéhez Mohács után adalékokat közölt u. az: *Documente privitoare lașzoria Ardealului, Moldovei și Tzariei—Rowaresti*. I—X. kötet, 1527—1660. Bukarest, 1929—1938. — Az elszakadás után, főleg a fejedelemség idejében *Szilágyi Sándor*: Erdélyi Országgyűlési Emlékei. I—XXI. kötet, 1540—1699. Budapest, 1875—1898. — Összefoglaló művet adott *Lukinich I.*: Erdély területi változásai, 1541—1711. Budapest, 1918. — A vonatkozó szerződéseket közölte *Goos R.*: Oesterreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen. Wien, 1911.

Erdély különválásának történetét megírta *Mikó Imre gróf*: Erdély különválása Magyarországtól. Buda, 1860. — A berendezkedésről *Biró V.*: Erdély belügyi fejlődése a fejedelemség megalakulása korában, 1541—1571. Kolozsvár, 1911. — Az országgyűlés fejlődéséről *Lám K.*: Az erdélyi országgyűlés szervezete, 1541—1848. Kolozsvár, 1908.

Fráter Györgyről *Károlyi Árpád*: Fráter György levelezése. Budapest, 1882. *Horváth Mihály*: Utjesenich Fráter György (Martinuzzi bíbornok) élete. Pest, 1862. *Utiesenovich O.*: Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utiesenovich genannt Martinuzius. Wien, 1884. Rares Péterről *Berger A.*: Das Verhältnis von Bistritz zu dem Moldauer Woiwoden Peter Rares, 1911. *Ursu J.*: Die auswärtige Politik des Peter Rares, Fürst der Moldau, 1527—1538. Wien, 1908. — Castaldo szerepléséről *Huber A.*: Die Erwerbung Siebenbürgens durch König Ferdinand I. im Jahre 1551 und Bruder Grorgs Ende. Wien, 1889. Die Verhandlungen Ferdinands I. mit Isabella von Siebenbürgen, 1551—1555. Wien, 1891. *Kropf L.*: Castaldo Erdélyben. Hadtör-

ténelmi Közlemények. IX—X. Budapest, 1895—1896. *Schuller C.*: Die Verhandlungen von Mühlbach 1551 und Martinuzzis Ende. Nagyszeben, 1862. — Az interregnumról *Szádeczky L.*: Izabella és János Zsigmond Lengyelországban, 1551—1556. Budapest, 1888. *Veress E.*: Erdély fejedelmi interregnuma, 1554—1556. Budapest, 1899. Izabella királyné. Budapest, 1901. — A francia szövetségről *Karácson I.*: A francia-török szövetség működése Erdély különválasztására 1551 után. Századok XLIII. Budapest, 1909. 416. l.

Báthory Istvánról *Buday K.*: Báthory István erdélyi fejedelemsége. Szeged, 1932. Étienne Báthory. Lengyel-magyar gyűjteményes munka. Krakkó és Budapest, 1935. *Veress E.*: Báthory István. Budapest, 1936. *Zsirkó J.*: Báthory István lengyel király külpolitikája. Nyitra, 1909. — A lengyel kapcsolatokról *Szádeczky L.*: Báthory István király titkos terve a magyar királyságot és erdélyi fejedelemséget illetőleg. Századok XVI. Budapest, 1882. Báthory István lengyel királlyá választása, 1574—1576. Budapest, 1887. A Habsburg-ház lengyel királyságra törekvése a XVI. században. Kolozsvár, 1892. — A francia szövetségről *Ursu I.*: La politique orientale de Francois I-er, 1515—1517. Párizs, 1908. — A moldvai kapcsolatokról *Niamaczenski*: Untersuchungen über das polnische Oberhoheitsrecht über die Moldau. Leipzig, 1872. *Ursu I.*: Relatiunile Moldovei cu Polonia pana 1504. Piatra, 1900.

Az erdélyi református egyházzalról *Pokoly J.*: Az erdélyi református egyház története. 3 kötet. Budapest, 1904. — Az erdélyi századok egyházáról *Teutsch G. D.*: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Nagyszeben, 1862 és köv.

Honterusról *Alexi Th.*: Johannes Honterus. Brassó, 1897. *Höchsmann J.*: Johannes Honter der Reformator Siebenbürgens und des sächsischen Volkes. Nagyszeben, 1896. *Klein K. K.*: Der Humanist und Refor-

mator Johannes Honter. Nagyszeben, 1935. — A vallásszabadságról *Gagyí S.*: Erdély vallásszabadsága a mohácsi véstől Báthory Istvánig. Budapest, 1912. — A románokról *Hunfalvy P.*: Az oláh káté. Századok XX. Budapest, 1886. 475. l. *Révész J.*: A reformáció az erdélyi oláhok között. Debrecen, 1938. *Thaly K.*: Adalék az első oláh biblia történetéhez. Századok V. Pest, 1871. 718. l.

Báthory Zsigmond koráról *Szádeczky L.*: Báthory Zsigmondné. Századok XVIII. Budapest, 1883. — Mihály vajdáról *Szádeczky L.*: Erdély és Mihály vajda története, 1595—1601. Temesvár, 1893. — Carillo és Básta szerepléséről *Veress E.*: Carillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai, 1591—1618. Budapest, 1906. Barta György hadvezér levelezése és iratai, 1597—1607. 2 kötet. Budapest, 1909. *Szilágyi S.*: Carillo Alfonz diplomáciai működése, 1594—1598. Budapest, 1877.

Székely Mózesről *Vass M.*: Székely Mózes erdélyi fejedelem életrajza. Budapest, 1897. — Bocskayról *Károlyi A.*: Bocskay István és a bécsi béke. Budapest, 1907.

A török és német hatalomhoz való viszonyról *Biró V.*: Erdély követei a Portán. Kolozsvár, 1921. *Müller G.*: Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen. Verfassungsgeschichtliches Verhältnis Siebenbürgens zur Pforte, 1541—1688. Nagyszeben, 1923. *Vajda Gy.*: Erdély viszonya a Portához és a római császárhoz, mint magyar királyhoz a nemzeti fejedelemség korszakában. Kolozsvár, 1891.

Rákóczi Zsigmondról *Szilágyi S.*: A Rákócziak kora Erdélyben. I. Rákóczi Zsigmond. Pest, 1868. — Báthory Gáborról *Szilágyi S.*: Báthory Gábor fejedelem története. Pest, 1867. — Bethlen Gáborról *Szekfü Gy.*: Bethlen Gábor. Budapest, 1929. — A két Rákóczi-ról *Szilágyi S.*: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Budapest, 1875. I. Rákóczi György.

Budapest, 1893. II. Rákóczi György. Budapest, 1891. Kisebb tanulmányokat közöltek *Angyal D.*: Báthory Gábor uralkodása. Századok XXX. Budapest, 1896. *Novák R.*: Brandenburgi Katalin fejedelemasszony. Kolozsvár, 1903. *Ötvös A.*: Brandenburgi Katalin erdélyi fejedelemsége. Pest, 1861. *Gindely és Acsády*: Bethlen Gábor. Budapest, 1890.

Az erdélyi fejedelemség külső viszonylatairól *Angyal D.*: Erdély politikai érintkezése Angliával. Századok XXXIV. Budapest, 1900 és Budapest, 1901. *Beke-Barabás*: I. Rákóczi György és a Porta. Levelek és okiratok. Budapest, 1888. *Demkó K.*: A magyar-cseh konföderáció és a beszercebányai országgyűlés 1620-ban. Századok XX. Budapest, 1886 és Budapest, 1886. *Gindely A.*: Okmánytár Bethlen Gábor uralkodása történetéhez. Budapest, 1890. *Görög F.*: Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a két oláh vajdasághoz. Kolozsvár, 1905. A két Rákóczi György fennhatósága a két oláh vajdaság fölött. Budapest, 1904. *Hudita J.*: Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie, 1635—1683. Párizs, 1926. Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie, 1635—1683. Párizs, 1927. *Kvacsala J.*: Az angol-magyar érintkezések történetéhez, 1620—1670. Századok XXVI. Budapest, 1892. *Lukinich I.*: I. Rákóczi György és a lengyel királyság. Budapest, 1907. *Márki S.*: Cromwell és Erdély. Erdélyi Múzeum. Kolozsvár, 1901. *Miklós Ö.*: Bethlen Gábor és a holland diplomácia. Protestáns Szemle XXXVIII. Budapest, 1909. 595—608. 1. *Mika S.*: Az erdélyi ház. Budapesti Szemle CXXX. Budapest, 1907. 1—21. 1. *Óváry L.*: Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez. Budapest, 1886. Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetéseiről. Budapest, 1888. *Sonnleitner J.*: I. Rákóczi György kapcsolatai az oláh vajdákkal. Budapest, 1914. *Szilágyi S.*: Adalékok Bethlen Gábor

szövetkezéseinek történetéhez. Pest, 1873. Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. Budapest, 1882. Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Budapest, 1879. Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Budapest, 1887. I. Rákóczi György svéd és francia összeköttetéseknek történetéhez. Pest, 1873. Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez. Budapest, 1893. Okmánytár II. Rákóczi György fejedelem diplomáciai összeköttetéseihez. Pest, 1874. Erdély és az északkeleti háború. 2 kötet. Budapest, 1890—1891. A linzi béke okirattára. Budapest, 1885. *Schmidt V.*: Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel koronához. Századok XXI. Budapest, 1887. *Sirbu I.*: Mateiu Voda Basarabas auswärtige Beziehungen, 1632—1654. Leipzig, 1900. *Thallóczy L.*: II. Rákóczi György és az oláh események. Századok XXVI. Budapest, 1892. 449. l. *Tóth J.*: II. Rákóczi György lengyel vállalatának diplomáciai előzményei. Szatmár, 1912. *Vajda Gy.*: Erdély viszonya a Portához és a római császárhoz, mint magyar királyhoz, a nemzeti fejedelemség korszakában. Kolozsvár, 1891. *Veress E.*: Bethlen Gábor első hadjárata a harmincéves háborúban és a nikolsburgi béke. Nagyvárad, 1911.

A belső viszonyokról *Bitay A.*: Az erdélyi románok a protestáns fejedelmek alatt. Dicsőszentmárton, 1925. *Connert J.*: A székelyek alkotmányának története különösen a XVI. és XVII. században. Székelyudvarhely, 1906. *Zoványi J.*: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest, 1911. — *Biró V.*: Az erdélyi fejedelem jogköre, 1571—1690. Kolozsvár, 1912. Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése, 1542—1690. Kolozsvár, 1917. *Szilárd K.*: Az erdélyi fejedelem jogköre. Kolozsvár, 1910. — A románok helyzetéről *Lupás J.*: Principele ardelean A. Barciai si mitrapolitul Sava Brancovici. Nagyszeben, 1913. *Dávid M.*: Thököly viszonya a Portához. Kolozsvár, 1906.

Az erdélyi hatalom összeomlásáról *Deák F.*: Nagyvárad elvesztése 1660-ban. Budapest, 1877. *Erdélyi A.*: Barcsay Ákos fejedelemsége. Századok XL. Budapest, 1906 és külön Budapest, 1906. *Gyalóky J.*: Nagyvárad ostroma 1660-ban. Hadtörténelmi Közlemények. XXV. Budapest, 1911. *Márki S.*: Kemény János. Századok XVII. Budapest, 1883. *Persán K.*: Kemény János fejedelemsége. Kolozsvár, 1907. — Apaffy Mihályról *Szilágyi S.*: Bánffy Dénes kora és megöletése. Pest, 1859. — Teleki Mihály kancellár leveleit kiadta *Gergely S.*: Teleki Mihály levelezése. I—VIII. kötet, 1679-ig. Budapest, 1906—1926. — Erdély átadásáról *Szilágyi S.*: Alvinczi Péter okmánytára, 1685—1688. 2 kötet. Pest, 1870. Az eseményeket összefoglalta *Szádeczky L.*: Erdély visszacsatolásának története, 1683—1686. Kolozsvár, 1901. Thököly Imre erdélyi fejedelemségének történetét megírta *Szádeczky L.*: Thököly erdélyi fejedelemsége. Századok XXXII. Budapest, 1898. — Az aldunai vonatkozásokról *Brunner O.*: Oesterreich und die Walachei während des Türkenkrieges, 1683—1699. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. XLVI. Innsbruck, 1930. 265—323. 1. *Zaborowschi V.*: Istoria politici externe acelor trei principate Tzara Romaneasca, Transylvania si Moldova, 1683—1688. Bukarest, 1925.

A Rákóczi-mozgalomról *Márki S.*: II. Rákóczi Ferencz. 3 kötet. Budapest, 1907—1910. *R. Kiss I.*: II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelemmé választása. Budapest, 1906.

Az erdélyi nagyfejedelemség jogviszonyait ismertette *Szász K.*: Sylloge tractatum aliorumque actuum publicorum historiam et argumenta Diplomatis Leopoldini illustratum. Kolozsvár, 1833.

Az örökösödés kérdéséről *Csekey I.*: A Pragmatica Sanctio Erdélyben. Kolozsvár, 1915. *Jakab E.*: A pragmatica sanctio története Erdélyben. Századok XIII—XIV. Budapest, 1879—1880.

A Hóra-mozgalomról *Auner M.*: Zur Geschichte des rumänischen Baueraufstandes in Siebenbürgen. Nagyszeben, 1935. *Braun R.*: A százötven év előtti Hóra-világ. Budapest, 1935. *Densusianu M.*: Revoluțiunea lui Horia in Transilvania si Ungaria, 1784—1785. Bukarest, 1884. *Lupas J.*: L'empereur Joseph II et Horia, 1784—1785. Bukarest, 1935. Revoluțiunea lui Horia, 1784—1785. Bukarest, 1924., Kolozsvár, 1934. Imperatul Josif II si rascoala tzarailor din Transilvania. Bukarest, 1935. *Szilágyi F.*: A Hóra-világ Erdélyben. Pest, 1871. *Teleki D.*: A Hóra-lázadás története. Pest, 1865. *Lukinich I.*: Adalékok a Hóra-féle lázadás történetéhez. Századok LI. Budapest, 1907. 569. l. — A székely határőrségről *Szádeczky L.*: A székely határőrség szervezése, 1762—1764. Budapest, 1908. *Balló J.*: A mádэфalvi veszedelem. Budapest, 1906. *Teleki D.*: A székely határőrség története. Budapest, 1877.

A dákóromán elmélet kialakulásáról *Lupas J.*: Az erdélyi görögkatolikus egyházi és vallási únió a XVIII. század folyamán. Budapest, 1904. — Klein életét megírta *Bianu C. J.*: Viata si activitatea lui Maniu Samuilu Micului. Bukarest, 1876. Sinkaiét *Papiu Ilarianu*: Viata, operele si ideele lui Georgiu Sincai din Sinca. Bukarest, 1869. Majorét *Marinescu A.*: Viata si operele lui Petru Maior u. Bukarest, 1883. A dákóromán törekvések történetét *Jancsó B.*: Erdély és a nagyromán aspirációk. Budapest, 1918.

Az 1790-iki erdélyi mozgalmakról *Csáki-Teutsch*: Samuel von Bruckenthal. Nagyszeben, 1903. *Paclisan Z.*: Luptele politice ale Romanilor ardeleni din 1790—1792. Bukarest, 1923. — A magyar vonatkozásokról *Asztalos M.*: Wesselényi Miklós az első nemzeti-ségi politikus. Pécs, 1927. Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés. Budapest, 1928. *Jakab E.*: Aranka György és az erdélyi nyelvművelő és kéziratkiadó társaság. Budapest, 1884. — A szászokról: Der Ver-

fassungszustand der sächsischen Nation in Siebenbürgen aus bewährten dokumenten bewiesen. 1790. *Eder J. K.*: De initiis juribusque primaevis Saxorum Transylvaniae Commentatio. Wien, 1792. *Schlözer A. L.*: Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Göttingen, 1795. *Tartler J.*: Das Recht des Eigentums der sächsischen Nation in Siebenbürgen. Wien, 1791. Brucherthal báró irányítása mellett: Die Grundverfassungen der Sachsen in Siebenbürgen und ihre Schicksale. Offenbach, 1792. *Ziegler F.*: Die politische Reformbewegung in Siebenbürgen, 1790—1792. 2 kötet. Wien, 1885. — A románokról a Supplex Libellus. Ennek kritikáját adta *Eder J. K.*: Supplex Libellus Valachorum Transylvaniae. Kolozsvár, 1791 és Josephi Caroli Eder Observationes criticae et pragmaticae ad historiam Transylvaniae. Nagyszeben, 1803. *Bolla M.*: Az oláhok eredetjök szerint hún—bolgárok. Budapest, 1931. *Hunfalvy P.*: Bolla Márton és Eder Károly meg az oláh incolatus Erdélyben. Századok XIII. Budapest, 1879.

A Wesselényiekről *Jakab E.*: Báró Wesselényi Miklós hűtlenségi pere. 2 kötet. Kolozsvár, 1876. *Fodor F.*: Hadadi báró Wesselényi Miklós élete és jellemrajza. Zilah, 1903. *Kardos S.*: Báró Wesselényi Miklós élete és munkái. 2 kötet. Budapest, 1905. *Krmény Zs. báró.*: A két Wesselényi. Többféle kiadásban. — A nemzeti-ségi kérdésről *Roth L. S.*: Der Sprachkampf in Siebenbürgen. Brassó, 1842. *Wesselényi M. báró.*: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipcse, 1843.

Erdély 1848—49-iki történetéről *Kőváry L.*: Erdély története 1848—49-ben. Pest, 1861. Okmánytár az 1848—49-iki erdélyi eseményekhez. Pest, 1861. — Az únióbizottság működését ismertette *Márki S.* Az erdélyi únióbizottság. Budapesti Szemle XCV. Budapest, 1898. 312. l. — A román mozgalmak történetét megírta *Jancsó B.*: Szabadságharcunk és a dákoromán

törekvések. Budapest, 1895. — A székelyek harcáról Nagy S.: Háromszék önvédelmi harca, 1848—1849. Kolozsvár, 1896. — A szászokról *Stephan Ludwig Roth*: Gesammelte Schriften und briefe. I—IV. kötet. Brassó és Nagyszeben, 1927—1933. — Az orosz beavatkozásról *Gyalókey J.*: Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása, 1849 januárius 31 március 28. Budapest, 1931. V. ö. *Bogdan-Onica G.*: Viata si ideile lui Simon Barnutiu. Bukarest, 1924. *Horváth J.*: Törökország semlegessége, 1848—49. Történeti Szemle XV. Budapest, 1930. 46—96. I. Origins of the Crimean War.

Régebbi munkálatok közül *Czetz* tábornok: Mémoire über Bem's Feldzug in Siebenbürgen, 1848—49. Hamburg, 1850. *Makray L.*: Bauer őrnagy, Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848—49-ből. Pest, 1870. *Russkij J. W.*: Bem w Siedmiogrodzie i w Banacie. Lemberg, 1862. *Moldovan V.*: Dieta Ardealului din 1863—64. Kolozsvár, 1932.

Jancu Ábrahámról *Buta N.*: Avram Jancu si epoca sa. Kolozsvár, 1924.

Az úniómozgalomról *Mester M.*: Az autonóm Erdély. Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863—64. évi nagyszebeni országgyűlésen. Budapest, 1936. *Mikó J.*: Chestiunea Transilvaniei inaintea opiniei publice europene, 1865—1920. Lugos, 1936. *Papiu J.*: Die constitutionelle Unabhängigkeit Siebenbürgens. Breslau, 1862. *Sándor J.*: Erdély Magyarország kiegészítő része. Pest, 1865. Okmánytár Erdély legújabb jogtörténelméhez, 1848—1865. Kolozsvár, 1865. *Szilágyi F.*: Az erdélyi únió. Pest, 1861. *Teleki D. gróf*: Siebenbürgen und die österreichische Regierung in den letzten vier Jahren, 1860—1864. Leipzig, 1865.

A román mozgalmakról *Cialdea L.*: La politica estera della Romania, 1875—1914. Bologna, 1933. *Brote E.*: Die rumänische Frage in Siebenbürgen und Ungarn. Berlin, 1895. *Slavici J.*: Die Rumänen in

Ungarn. Siebenbürgen und der Bukowina. Wien, 1882. *Horváth J.*: Románia külpolitikája, 1866—1920. Külügyi Szemle, III. Budapest, 1923. *Jancsó B.*: Erdély és a nagyromán aspirációk. Budapest, 1918. *Moroianu G.*: Les luttes des Roumains Transylvains pour la liberté et l'opinion européenne. Párizs, 1933. — A román emlékiratok: Memorandum im Auftrage der Generalkonferenz der zu Hermannstadt vom 12. bis 14. Mai 1881 versammelten Vertreter der rumänischen Wähler, verfasst und veröffentlicht vom entsendeten Ausschusse derselben. Nagyszeben, 1882. Memoriul studentilor universitati romani privitoare la situatiunea romanilor din Transilvania si Ungaria. Bukarest, 1891. Memorandum Romanilor din Transilvania si Ungaria catra Majestatea sa Imperiala si Regala Apostolica Francisc Josif I. Nagyszeben, 1892. Chestiunea romana in Transilvania si Ungaria. Replica junimii academice romane din Transilvania si Ungaria la «Responsul» dat de junimea academica maghiara «Memoriul» studentilor universitari din Romania. Nagyszeben, 1892.

Erdély veszedelméről *Bethlen I.* gróf: A Mezőség és az erdélyi magyarság. Marosvásárhely, 1907.

Erdély megszállásáról *Kiritzescu C.*: Istoria rasboiului pentru integrarea Romaniei, 1918—19. II. kiadás, 1916—19. 3 kötetben. Bukarest, 1927. Francia kiadás egy kötetben. Párizs, 1934. *Mardarescu* tábornok: Compania pentru desrobirea Ardealului, 1918—20. Bukarest, 1921. *Nagy V.*: A Románia elleni hadjárat, 1916—17. 3 kötet. Budapest, 1925. *Seton-Watson R. W.*: R. and the Great War. London, 1915. *Szász Zs.*: The Minorities in Rumanian Transylvania. London, 1927.

A német mozgalmakról *Wattenbach W.*: Die Siebenbürger Sachsen. Heidelberg, 1882.

A régi unió feltámasztásáról *Békési A.*: Erdély megmentése. A megvalósítható magyar-román-szász impérium. Budapest, 1919.

TARTALOM.

Előszó	3
I. Erdély a honfoglalás előtt	7
II. Erdély az Árpádok korában, 895—1301.	14
III. Erdélyi államiság kezdetei, 1301—1540.	33
IV. Az erdélyi állam kialakulása. A Szapolyaiak királysága és a Báthoryak fejedelemsége	54
V. A protestáns fejedelemség, 1605—1660..	82
VI. A fejedelemség alkonya, 1660—1690. ..	102
VII. Erdély nagyfejedelemség, 1691—1848... (110)	
VIII. Az unió diadala, 1848—1868	136
IX. Erdély a dualizmus idejében, 1868—1918	147
X. Erdély elszakítása, 1914—1920	153
Források és Irodalom.....	158

1940 JUN. - 1.

